Orosz István

Jókai és a szépművészetek
„…egy valóságos varangyosbéka fokonkint átváltozik emberré…”

Orosz István

Jókai és a szépművészetek

„…egy valóságos varangyosbéka fokonkint átváltozik emberré…”

Műhelytanulmányok VI. évfolyam / 6.

Impresszum

Műhelytanulmányok VI. évfolyam / 6.

Jókai és a szépművészetek
„…egy valóságos varangyosbéka fokonkint átváltozik emberré…”

A Hild-villában, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetében
2025. december 8-án elhangzott előadás
szerkesztett, jegyzetekkel kiegészített változata.
A kiadvány ingyenes oktatási segédanyag.

Szerző: Orosz István

Lektorálta: E. Csorba Csilla
Olvasószerkesztette: Bognár Antal
Tördelte: Heckmann Tamás
A borítót tervezte: Sejben Richárd
A borítón szereplő kép Johann Kaspar Lavater kötetillusztrációja alapján készült.
A címben szereplő idézet: Jókai Mór – A barátfalvi lévita, 1969, 49.

© Orosz István, 2026
© Magyar Művészeti Akadémia

ISSN 3094-4708
ISBN 978-615-6669-42-1
ISBN (pdf) 978-615-6669-43-8
DOI https://doi.org/10.56235/MuTa.2026_VI_6

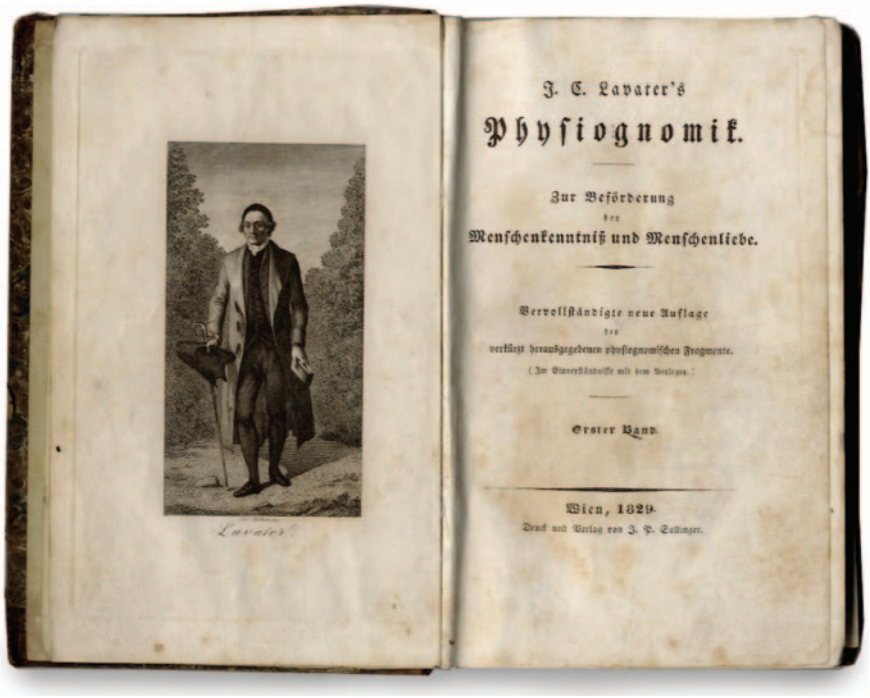
MMA MMKI
1121 Budapest,
Budakeszi út 38.

A kiadásért felel dr. Csáji László Koppány, a Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet igazgatója.

Arra, hogy egy ma már alig ismert svájci író, teológus és grafikus, egy bizonyos Lavater nevével kezdjem a 200 éves Jókai Mór és a képzőművészet kapcsolatát taglaló előadást, van egy személyes okom. Apám, Orosz László irodalomtörténész – aki épp egy évszázaddal volt fiatalabb Jókainál, vagyis az idén lett volna 100 éves, Kecskeméten ugyanabban az épületben diákoskodott, mint Jókai, és ugyanazt a könyvtárat látogatta – kiderítette, hogy az író kétéves kecskeméti tanulmányai során egyetlenegy könyvet kölcsönzött ki az iskola könyvtárából, Johann Kaspar Lavater *Physiognomia* című művét.[1]

Vajon mi indokolta Jókai érdeklődését, miért volt fontos számára Lavater? Legrészletesebben *A barátfalvi lévita* című regényében magyarázta el:

> *„Azokban az években uralkodott egész Európa-szerte a »lavaterizmus«. Lavater (zürichi református prédikátor) volt a megalkotója annak a rendszeres tudománynak, mely szerint az arcvonásokból, a szemöldökökből, a szemekből, az orr, a száj alkotá-*

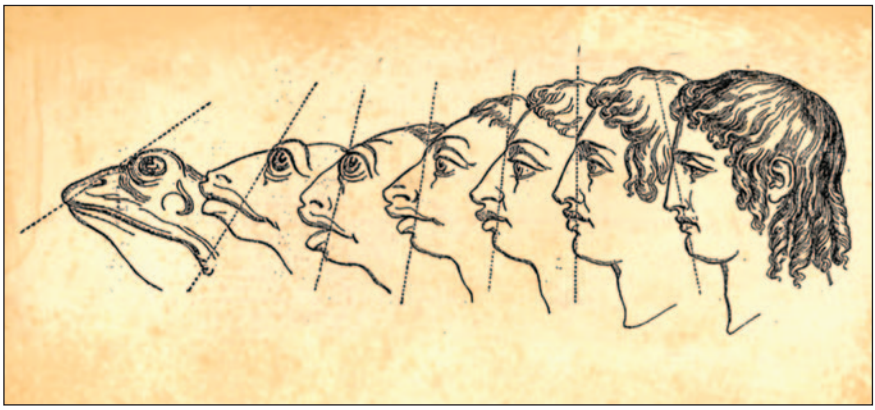
Johann Kaspar Lavater: Physiognomik, címlap az író egész alakos képével

[1] A könyv a könyvtári katalógus szerint valóban egyetlen tétel, a valóságban azonban négy kötet. Teljes címe: *Physiognomik. Zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe (Fiziognómia. Az emberi természet megismerésének és szeretetének előmozdításáért)* – a mű azóta is megvan, jelenleg az Újkollégiumnak nevezett épület Cifrapalota felőli szárnyában, a Református Egyházközség Könyvtárában őrzik. Az első és a harmadik kötet az idők során táblás márványozott papírkötést kapott, címük csak a gerincen olvasható, a második és a negyedik megmaradt úgy, puha fedéllel, ahogy 1829-ben Bécsben a Druck und Verlag von J. P. Sollingernél megjelent. Orosz László 1954-ben a *Tiszatáj*ban megjelent, *Jókai és Kecskemét* című tanulmányában említi először a Jókai által kölcsönvett Lavatereket. (Orosz, 1954, 116.)

sából, az arcredőkből biztosan meg lehet ítélni minden ember jellemét, ezekből ki lehet találni a legtitkosabb indulatait; azok az arcvonások rávallanak a gyilkosra, a gonosztevőre, a kéjencre, a bosszúállóra. Hiszen még alig múlt száz esztendeje, hogy a Lavater »Phragmente über Physiognomie« című munkája az egész művelt társadalomban valóságos fanatikus fölgerjedést idézett elő. Azokról beszélt minden ember. Egy új világ lett általuk föltárva a társaság előtt. Láthatóvá lett maga az emberi lélek."

A tizennyolc éves diák 1843. november 14-én talált rá a *Physiognomiá*ra. Neve a kölcsönzési napló bejegyzése szerint Jókay Móricz volt. Két esztendeig, 1842-től 1844-ig volt a mai nevén Ókollégiumban székelő református főiskola jogi fakultásának diákja, és noha a Lavatereket az iskola „bűnüldözési szaktudományként" tartotta számon, s bizonyára így is ajánlotta a joghallgatók figyelmébe,[2] Jókai azonban aligha így tekintett rájuk. A fiatalember érdeklődési körét és korábbi tevékenységét ismerve valószínűbb, hogy a könyvben található ábrák miatt kölcsönözte ki a négy kötetet. Talán a *corpus juris* is érdekelte némileg, de igazából festőnek készült. És a Lavater-könyvek képekkel vannak tele. Mind a négy kötet második fele metszetnyomó erősebb lapokból áll, mindegyikben harminc ilyen lap található, s mivel rajtuk átlagosan 6–8 kép van, az ezret közelíti az ábrák száma. Leginkább arcok – férfiak és nők – szemből és profilból, olykor csak részletek (szemek, szájak, orrok, fülek, kezek, lábak) –, de feltűnnek karakteres sziluettek, sőt állatok is. A negyedik kötet végén, a 27–28–29. táblán jelenik meg az a metamorfózis-képsorozat, amelyről *A barátfalvi lévita* egyik lábjegyzetében írt Jókai.

„Még én magam is emlékezem erre a könyvre, amit nagyon sarjú gyermekkoromban láttam; tele volt az rézmetszetű arcokkal, fejekkel; nagy férfiakéval és híres zsiványo-

Johann Kaspar Lavater: „Animáció" a Physiognomiából: „…egy valóságos varangyosbéka fokonkint átváltozik emberré…"

[2] A két eredeti kötésű könyvben, a címoldal fonákján olvasható az adományozó neve: Báthori Istvánné, s az adományozás dátuma: 1834. Amikor Báthoriné, a főiskola tudós professzorának hitvese a *Physiognomiát* a szerveződő könyvtárnak ajándékozta – a törzsállomány első darabjai közt lehetett –, alighanem már az egy év múlva érkező jogászokra gondolt. (Az oktatás 1835-ben vette kezdetét, az Ókollégium homlokzatán olvasható MDCCCXXX csupán az alapkőletétel évét jelenti.)

kéval, amiket mind maga Lavater rajzolt; rajzoló is volt és költő is egyéb tudománya mellett. Azokra a rajzokra is jól emlékezem, amikben egy valóságos varangyosbéka fokonkint átváltozik emberré, ahogy ma mondanák: békából gigerlivé."

1843-ban, amikor Jókai a kecskeméti könyvtárban rátalált a *Physiognomiá*ra, az Európában már igazi bestseller volt. Az először 1775–1778 között publikált köteteknek akkorra már ötvennél is több kiadása jelent meg, s az irodalom olyan nevezetes művelői sem tudták kivonni magukat a hatása alól, mint Goethe és Kazinczy. Alighanem a svájci pap könyveinek hatására adták mindketten a fejüket sziluettrajzolásra.[3]

Az iménti idézetben – amelynek egy részét mottóul választottam dolgozatom elé is – meglepve olvashatjuk, hogy „nagyon sarjú gyermekkora" óta ismeri Jókai a Lavater-könyveket. Amikor a Kecskeméti Református Jogakadémia könyvtárából kölcsönvette őket, már tizennyolc éves is elmúlt, amit már semmiképp nem lehet „nagyon sarjú gyermekkornak" nevezni. Gyanítható, hogy korábban is hallott már Lavater felől, és az 1843-ban kikölcsönzött négy kötet már nem volt ismeretlen számára. Megmaradt Jókainak egy tizenhárom oldalas rajzfüzete, ez olyan arcrészleteket mutató ábrákkal van tele, amelyek nagyon hasonlítanak a Lavater-kötetek metszeteihez. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a Lavater-könyveket nézegetve vagy legalábbis azok hatása alatt rajzolta őket Jókai. A rajzfüzet egyik vázlatát a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) bicentenáriumi Jókai-tárlatán is *(Az üstökös, kit önlángja a végtelenbe visz)* kiállították. A rajz sarkán a készítés dátuma is olvasható: „24 és 25 Febr 1835". Ez azt jelentené, hogy egy héttel a tizedik születésnapja után rajzolta őket. De elhiggyük-e?

Van egy majdnem pont ennyi idős, remekül rajzoló unokám, ezért tudom, egy tízéves gyerek nem rajzol így. Vagy nem így rajzol. Egy lány sem nagyon, egy fiú meg biztosan nem. Mivel Jókai 1834-re datált rajzai közül több is megmaradt, és azok „valódi" gyerekrajzok, biztosnak látszik, hogy a Lavater-szerű vázlatok füzete későbbi keletű, és mivel a PIM-ben kiállított kép Pápáról, a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményéből került a tárlatra, valószínű, hogy Jókai pápai időszakában készült. Az 1841–1842-es iskolai évben volt pápai diák, s bár a 16 éves kort sem szokás „sarjú gyermekségnek" tartani, mégiscsak „sarjúbb", mint a kecskeméti jurátuslegény életkora. A kecskeméti tanulmányokat megelőző pápai református főiskolán a háromfős baráti társaság, amelynek tagja lett,

Jókai Mór: Rajzok, 1835 (?), a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára és Könyvtára tulajdona

[3] A Lavater könyveiben megjelenő hatalmas vizuális adatbázis nagy részét nem a rajzolóként autodidakta szerző készítette. Több tucat festőt, rajzolót és metszőt bízott meg (köztük Daniel Chodowieckit, Johann Rudolf Schellenberget, Henry Fuselit), akik híres művészek portréit alakították át könyvillusztrációvá a *Physiognomia*-kötetek számára.

már festőtanoncként gondolt vele. Jókay Móricz mellett Orlai Petrics Somából és Petrovics Sándorból állt a „kompánia", s eldöntött tény volt, hogy Orlayból lesz az író, Petrovicsból a színész, Jókayból a piktor. Mivel a Pápai Református Gyűjtemények Könyvtára ma is őriz egy négykötetes Lavatert – ráadásul korábbi kiadást, mint a kecskeméti –, biztosra vehető, hogy már Pápán is lapozgatta Jókai a *Physiognomiá*t, s gyanítható, hogy Petőfi és Orlai társaságában tette ezt.

1841-ben, mielőtt pápai tanulóévét elkezdte volna, megkapta a Rév-Komáromi Királyi Rajz Oskola bizonyítványát, mely igazolta, hogy „*négy esztendők elforgása alatt, hetenkint háromszor a fent emlitett Oskolában bejárván, leginkáb az artzképeket – úgy nemkülönben az architecturának kezdetét,* […] *jelessen és szorgalmatossan tanúlta*".[4] Jókai későbbi munkásságának és persze saját, inkább a festészetre koncentráló visszaemlékezéseinek ismeretében az „architectura"-tanulmányozásáról hajlamosak vagyunk megfeledkezni, holott egy ritkán idézett késői írásában – E. Csorba Csilla hívta föl rá a figyelmemet – egyenesen arra tesz utalást, hogy ő építésznek készült:

> *„Hibáznak az életíróim, mikor azt jegyzik föl suhanc éveimből, hogy én festészeti pályára készültem. Dehogy készültem én piktornak: architektusnak készültem. A piktorság csak mellékkereset volt; arcképfestéssel kerestem meg a tandíjat az építészeti iskolához, amit nemes Komárom városa tartott fönn Orbán Gábor professzor uram vezetése alatt (a 30-as években. Vajjon megvan-e még?) Ott volt az a Szent András-templom háta mögött. Oda jártam én el minden nap cirkalommal és léniával dolgozni."* (Jókai, 1897, 1.)

Míg arról nem kapunk közvetlen információt, miben állt például a portréoktatás, mennyire dolgoztak mintalapok, gipszmásolatok után, vagy hogy gyakorlat volt-e a műtárgymásolás, addig az építészettel kapcsolatos stúdiumairól beszámol:

> *„Minden nap rajzoltam egyre-másra a jóniai, dóriai, római és korinthi oszlopfejeket, karniszokat; egész épületeket, a megfelelő alapterurajzokkal együtt; a Theseus templomát is megalkottam a rajztáblán, s dicsekedve mutogattam otthon az ismerőseinknek, akik mind azon a véleményen voltak, hogy nagy építész fog belőlem válni. Egész göngyölegre gyűltek föl az építészeti tanulmányaim."* (Jókai, 1897, 1.)

Jókai, éppúgy, mint majd a festészet esetében, eljátszik a „mi lett volna, ha…?" kérdéssel, s így válaszol: „*Most azon a hosszú Andrássy úton szerte az énáltalam tervezett palotákon mutogatnák az idegennek az igazi magyar, sőt szittya építészet miraboláns ötleteit, s magamnak is volna közöttük egy palotám, vagy kettő."* (E. Csorba, 2025, 86.)

---

[4] Jókai a bizonyítvány kiállítójától, Orbán Gábor „rajz-professzortól" a „Szent András háta megetti utczában" tanult rajzolni leghosszabb ideig. A komáromi gyerekeket 42 évig oktató „rajz-professzor" tanította néhány évvel később a neves bibliográfust, Szinnyei Józsefet is. Ő így emlékezett vissza Orbánra: „*Különc ember volt, a rajziskolai háznak, hol mint agglegény, magányosan, cseléd nélkül élt, az utcára szolgáló ablakait befalaztatta s az udvarán futkosó csirkéinek etetésében gyönyörködött; hiúságában azt hitte, hogy minden komáromi lány szerelmes bele, de azért senki sem ment hozzá feleségül, mind kikosarazták. (…) Ügyes rajzoló volt, az Urániában két rajza jelent meg; magát is lefestette tükörből."* (Szinnyei, 1903, 1324–1325) Érzek némi fölényeskedést a leírásban, főleg az „ügyes rajzolóban". Az *Uránia Nemzeti Almanach*ban metszetmásolatban közölt képei semmivel sem maradnak el a korabeli klasszicizáló grafikák színvonalától.

A gyerekkori rajzok közül sok megmaradt, mégis egy olyannal hozakodnék elő, amelyről csak Jókai visszaemlékezéséből tudhatunk, mert a története szinte regénybe illően érdekes. *Légyottok a halállal* (Jókai, 1887–1888/1) című írásában megemlítette, hogy Komáromban arcképet rajzolt egy Német Ferkó nevű hírhedett gyilkosról, egy nevezetes katolikus papról, aki kálvinistává akart lenni, és egy híres akadémiai tudósról, aki átutazóban volt a városban, de az utca közepén szélhűdés érte és szörnyethalt. A tudós nevét is megjegyezte: Litteraty Nemes Sámuel. „*Másnap megérkezett a halott leánya; egy elegáns fiatal úrhölgy. A városkapitány vendégszerető háza fogadta. Ebédre engem is odahívtak. Akkor láttam életemben először olyan úrhölgyet, a ki kesztyűben ebédel. Én átadtam neki az atyja arcképét, a mit könnyes szemekkel fogadott, s búcsúzáskor az a fekete kesztyűs kéz hat ezüst forintot nyomott a markomba. Tusrajzért mai nap is nevezetes összeg.*" Eddig tart Jókai története, de az illető tudós kapcsán, akit inkább Nemes Literáti Sámuel[5] néven tart számon a tudományosság – és az áltudományosság – érdemes egy kicsit tovább vizsgálódni. Az illető tudománya abban állt, hogy régi kéziratokat gyűjtött, és áltudományossága abban, hogy ha nem talált, akkor csinált. Csak a század közepe táján kezdték el sejteni, hogy a tőle származó anyag – régi kódexek, térképek, hártyák, okiratok, zsoltároskönyvek, levelek – nem kis hányada koholmány. Ő maga gyártotta őket. A hatvanas években a Nemzeti Múzeum Könyvtárának őre, Mátray Gábor kezdte el különválogatni s kritikus jegyzetekkel ellátni a hamisnak tartott munkákat, vagyis 1888-ban, amikor Jókai fölidézte Litteraty/Literáti nevét, a skandalum ténye már közismert volt, s mérséklődött a tudós iránti tisztelet. Nincs tudomásom róla, hogy Jókai beleszólt volna a vitába, de hogy mit gondolt róla, arra vonatkozóan talán megkockáztatható egy hipotézis.

Az ösztönző európai példákhoz, Macpherson *Osszián*jához, Lönnrot *Kalevalá*jához igazodva s magyar kortársaihoz, Vörösmartyhoz, Aranyhoz hasonlóan úgy vélhette, hogy a művészeteket Európa-szerte át- meg átszövő elvárás – kortárs ideológia – mentén alkot, mely szerint a nemzeteknek akkor van joguk a jelenhez, ha „ősi hangjukat" is képesek hallatni. Ezt a hangot méltányolta a kuruc verseket közreadó barátban, Thaly Kálmánban (akiről csak Jókai halála után derült ki, hogy némelyiket maga költötte), voltaképp Horvát Istvánban is, akinek nyelvelméletére rímel saját, finnugor rokonságot elutasító törekvése.[6] A Bach-korszakban a tudományosságot gyakran fölülíró nemzeti hevület a tradíciógyártók pártján állt, s ebben Jókai sem látott kivetnivalót: 1852-es kisregényében, *A varchonitá*kban[7] arra a *Csíki székely krónikára*[8] támaszkodott, amelynek eredetét már a reformkorban elkezdték firtatni. Sőt későbbi regényeiben, az 1882-es *Bálványosvár*ban és az 1885-ös *A kiskirályok*ban is forrás-

5 Literáti Nemes Sámuel (1796–1842).

6 „*Én nem akarok semmi testvériséget se a finnekkel, se a lapponokkal, se a csuvasokkal, se a többi rongyos riha pereputtyal. Nekem Attila volt az ősapám! Az Isten ostora!*" – adja Tanussy Decebál szájába saját véleményét Jókai *A kiskirályokban. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozatba írt, *A magyar nép* című tanulmányában, tapintatosabb megfogalmazásban ugyan, de hasonló véleményen van.

7 *A varchoniták* 1852-ben drámaváltozatban is közönség elé került, Laborfalvi Rózával a főszereplők között. (A drámaváltozat címe *Dalma*, bemutató: Nemzeti Színház, 1852. november 27.)

8 A latin nyelvű krónika állítólag 1533-ban keletkezett, de csak másolatban maradt meg. A krónika a Sándor család genealógiája mellett a székelyek hun eredetével is foglalkozik. A történészek többsége a könyvet Sándor Zsigmond 1795-ben készített hamisítványának tartja.

műként használta. Nemes Literáti Sámuelt tehát mitológiateremtő vehemenciái miatt Jókai aligha kárhoztathatta.

Azt csak mellékesen jegyzem ide, hogy az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzött és grafikai kvalitásai miatt igencsak figyelemreméltó *Rohonci kódex* – amely szintén a Komáromban lerajzolt halottal hozható kapcsolatba – a Yale Egyetem Beinecke Könyvtára *Voynich-kézirata* mellett máig a legrejtélyesebb s a tudósoknak legtöbb fejtörést okozó könyvtitok, s ha nem is mindegy, hogy a megtalálót, vagy a készítőt kell-e tisztelni Nemes Literáti Sámuelben, de hogy a bibliofilek mennyei klubjában mégiscsak számon tartják, az aligha lehet vitás.

A *Rohonci kódex* illusztrált oldala (Litteraty Nemes Sámuel műve?), az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményének tulajdona

A *Megtörtént regék*ben (Jókai, 1897, 95.) kecskeméti életére emlékezve Jókai már festőként mutatja be magát. „*Már akkor tömérdek urat és kisasszonyt leolajfestettem Kecskeméten és rajztanodát állítottam fel lakásomon, melyben a reményteljes fiatalság orrokat, füleket, szemeket formálni tanult tőlem.*" Az önálló orrok, fülek, szemek külön metszettáblákat megtöltő lapok a Lavater-könyvekben, s amikor hozzáteszi, hogy színházi díszlet gyanánt egy hatalmas velencei szárnyas oroszlánt is megfestett, arról is

Jókai Mór fiatalkori önarcképe, 1843, olajfestmény, Petőfi Irodalmi Múzeum

eszünkbe juthat a *Physiognomia*, hisz ott virít az oroszlán a második kötet 13. táblá-ján. Azt, hogy Szabó Miklós színházi direktor a Jókai által festett oroszlán miatt há-lából adta-e a Jókai által protezsált Petőfi-nek a szerepet, a *Lear* Bolondját, azt azért némi fenntartással kell fogadni. Az pedig biztosan nem igaz, amit a következő mondatban állít, hogy tudniillik rajta kívül egész Kecskeméten nem volt egy szál piktor sem. Ott volt például Muraközy János[9] (emléktáblájuk ma egymás mellett van az Ókollégium falán), aki művésztanulmányait Pesten Marastoni Jakabnál, majd Bécsben Karl Rahl iskolájában Than Mór és Lotz Károly évfolyamtársaként folytatva sokkal messzebb jutott a piktúra területén, mint „Móricz kisasszony" – így szólították a kék szemű, törékeny ifjút Kecskeméten a tagbaszakadt Muraközy fivérek.[10]

Jókai Mór: Muraközy János portréja, 1842–1843, olajfestmény, Ráday Múzeum, Kecskemét

Than Mór, Lotz Károly, Markó András: Muraközy János mint gerillakapitány, 1852 körül, olajfestmény, Ráday Múzeum, Kecskemét. (Stíluskritikai meggondolások alapján az arcképet Than Mór, a lovat Lotz Károly, a tájat Markó András festette.)

9 Muraközy János (1824–1892) ügyvéd, festőművész, politikus.

10 Jókai és Muraközy János kapcsolatának különös dokumentuma *A tengerszemű hölgy*, a regény és a kép. Jókai ugyanis ifjúkori önéletrajzi elemekben bővelkedő regényt írt 1888-ban, Muraközy pedig portrét festett ugyanezzel a címmel 1849 körül. Jókai a regényben festőként tűnve föl részletesen leírja, hogyan festette

Más könyvet valóban nem kölcsönzött ki a könyvtárból Jókai – képeket viszont igen: Simonyi Antal rajzait.[11] A kecskeméti Simonyi csak négy évvel volt idősebb Jókainál, vagyis tekintélyes művésznek még aligha számított, de egykori alma matere megbecsülte rajzait, s azokat az ifjúság studírozásra kölcsönvehette. A rajzok zöme a bécsi akadémián készült, ahol 1842-től egy évig az antik rajzosztályba járt, s ott elsősorban klasszikus művek tanulmányozása, főleg másolása volt a feladata. Száz rajzot testált az iskolára Simonyi, amelyek jelentős részben ismert művek, festmények vagy festmények metszetátiratairól készült kópiák voltak, vagyis a rajzolás fortélyai mellett a művészetek történetében való elmélyedést is segíthették. Ezt a tekintélyes anyagot kezdte kikölcsönözni Jókai; az első hármat 1842. december 13-án, egy hónappal épp a *Physiognomiá*k kölcsönvétele után vitte el. Arról nem tudósít a napló, hogy a könyveket ekkor vissza kellett-e adnia, de ha így történt, az eléggé életszerű lenne. A könyvtárban őrzött Simonyi-rajzokról a festő nővérétől is tudomást szerezhetett Jókai, hiszen Kotzebue (1803) *Der Wirrwarr* című bohózatában Primo amorosót alakítva a leányzó partnere volt. Mégis valószínűbb, hogy a Simonyit személyesen is ismerő Muraközy hívta fel Jókai figyelmét a képkollekcióra, hisz Muraközy már 1842 októberében megkezdte a kölcsönzést, ráadásul sokkal nagyobb számban, mint Jókai, illetve decemberben már olyan eset is volt, hogy a két fiú együtt vitt el otthoni studírozásra szánt Simonyi-képeket.[12]

Muraközy János: A tengerszemű hölgy, olajfestmény, 1848 k. Magángyűjteményben

Miközben Jókai és Muraközy Simonyi Antal képeit nézegetve művelődtek, illetve a képek és a Lavater-albumok ábrái alapján a város ifjúságát rajzolni, festeni tanítgatták, azalatt Simonyi Itáliában, többnyire Velencében, Firenzében, Rómában dolgozott egy hároméves ösztöndíj révén, majd Párizsban tartózkodott (1846–1847). A szabadságharc, illetve a számára sem

napokon át a portrét Erzsikéről, vagyis a tengerszemű hölgyről. De hogy ugyanarról a személyről festettek-e képet mindketten, azt legföljebb sejteni lehet, hisz az sem bizonyos, valódi vagy fiktív hölgy-e a „tengerszemű". Jókai könyvében egyébként Jancsi néven szerepel maga Muraközy is, de nem mint festő, hanem mint a szabadságharc gerillakapitánya.

11 Simonyi életének és pályájának kronológiáját Kincses Károly állította össze, és 1992-ben Magyar Fotográfiai Múzeum *A kép- és fényíró Simonyi Antal* című kiadványában közölte (Kincses, 1992). A Kincses által írt életrajz szerint Simonyi a Gasparich Márk-féle utópista szocialista szervezkedésben való részvétel miatt 1851–1852-ben az Újépület foglya volt. 1852-ben Párizsban, Auguste Belloc tanárnál tanulta meg a fényképészetet, az 1855-ös világkiállításra már képzett fotográfusként tért vissza, és aranyérmet nyert „pillanatfelvételi találmányával".

12 A Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtárának kölcsönzési naplóját Sümegi György tanulmányozta át, és kutatási eredményeit 1989-ben a Herman Ottó Múzeum Évkönyvében *A képíró Simonyi Antal* címmel közölte (Sümegi, 1989a). A Jókai által kölcsönzött képek közt Guido Reni-, Josef Danhauser- és Tiziano-másolatok voltak.

elkerülhető, szerencsére rövid fogság után Párizsban tanulta ki a fényképezést, s az 1855-ös világkiállításról írt beszámolóját – *Tanulmányok az egyetemes világipar templomából Párizs 1855* (Simonyi, 1856) – már inkább úgy kell értékelni, mint egy fényképész írását. Dolgozatunk szempontjából a legfontosabb megállapítások a könyv tizedik fejezetében olvashatók, melynek címe: *A fényírászat sokoldalú alkalmazása. Lawater szenvelmi arcztana (Physiognomik).* A jövő fényírászatának legfontosabb szerepe Simonyi szerint „*a lélektani adatok gyűjtése a nyilvános jellemek s az indulatok, szenvelmek pillanatnyi fényírása által*." Ez bírta rá, hogy annyi nehézségen, s áldozaton keresztül foglalkozzon vele, mert „*[…] Lawater szenvelmi arcztanát lehet-e más, mint fényírászati alapokra biztosan s jelentékenyen építeni".*

Ha nem is dokumentálható, hogy Simonyi Antal is a kecskeméti főiskola könyvtárában lett „lévitává", de azért igen valószínű. Hogy ki mindenki még, azt nem firtatom, de hogy többedmagával lett a fiziognómia rabja, arra utal a kötetek állapota, s az, hogy a második s a negyedik kötetet az iskolának újra kellett köttetnie.

Simonyi Antal: Önarckép nejével Goldstein Saroltával 1864 körül, Borda Márton tulajdona

Simonyi Antal: Jókai Mór, 1861, Petőfi Irodalmi Múzeum

1856-ban, Párizsból hazatérve Simonyi fényírdát nyitott Pesten, s egyik legtöbbet „levett" modellje Jókai Mór lett, akinek kecskeméti éveihez még egy kicsit érdemes visszatérnünk.

A lefestett kecskeméti polgárokat visszaemlékezéseiben maga is többször felsorolta. Abban, hogy az összes tanárt is megörökítette, Mikszáth szerint némi „stréberség" is mutatkozott, de a diáktársportrék száma felülmúlta az összes többiét. Egyikük emlékeit, a később írókollégává, sőt a Jókai-regények egyik leghűségesebb követőjévé, szellemi örökösévé lett Abonyi Lajosét (Nagy, 1981, 115–125.) azért érdemes idézni, mert választott témánk szempontjából is jelentősége van. A fiú Jókai kecskeméti „festész-tanítványa" volt; igaz, akkor még zsarolyáni Márton Ferenc névre hallgatott, az Abonyi ugyanis az írói álneve volt. 1909-ben a *Vasárnapi Ujság* egy róla olajban festett ifjúkori ovális miniatűr kapcsán így közölte az emlékeit.

> *„[…] a mi az én figyelmemet legjobban megragadta, azok ama gyönyörű rajzok, festmények voltak, melyeket nekem Jókai a Nap utczán, a Gyenes-házban levő szobájában mutogatott meg. Az ecsetekre, a festékes ládákra nyitva maradt a szájam. A rajzkönyvecskékre pedig, amelyekben kecskeméti ismeretes bátyám uramok, Jósika regényeinek: Abafinak, utolsó Báthorynak alakjai pompáztak, kimeredt a szemem […] És megtelt a szívem egy irtóztató nagy, emésztő vággyal. Vajha én is tudnék valaha ily szép, ily gyönyörű képeket rajzolni.*" (Varbói Györe, 1909, 189–190.)

Jósika regényét is illusztrálta tehát Jókai, ami azért érdemli meg a figyelmünket, mert Jósika volt első jelentős regényírónk, akire Lavater hathatott. Emlékirataiban így ír:

> *„Kunike történelmi festőnél, ki egyszersmind nagy lavaterianus és azonfelül frenológ volt, rajzórákat vettem, s olykor belém hagyám a Lavater és Gall rendsze-*

A gondolkozástant és bibliamagyarázatot oktató kecskeméti tanár, Szabó Sándor portréja. Jókai Mór olajfestménye 1843-ból. Petőfi Irodalmi Múzeum

Jókai Mór: Márton Ferenc (a későbbi Abonyi Lajos) portréja, 1842–1843, olajfestmény, a Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok tulajdona

rét is oltani. Az utolsó elég jól megfogamzott. […] Kunike éppen az időben egy érdekes, legalább sajátos munkát illusztrált, melyben Lavater és Gall rendszere egyesítve, s egyik a másik által megfejtve volt. A zseniális, olykor a bonctanba vágó rajzokat gyakran láttam…" (Jósika, 1865, 379.)

Az emlegetett festő a Bécsben dolgozó Adolph Friedrich Kunike, Franz Gall pedig osztrák agykutató, a frenológia elindítója, aki szerint bizonyos „agyi dudorok" meghatározhatják az ember jellemvonásait.

Talán épp Jósikát lapozgatva, sőt illusztrálva juthatott Jókai eszébe, hogy nemcsak rajzolóként és festőként, de akár íróként is hasznát veheti a Lavatertől tanultaknak, vagyis a négykötetes *Physiognomia* képei nemcsak rajzirónnal és ecsettel, de írótollal is reprodukálhatók. Példát jelenthetett a többi közvetlen íróelőd, s köztük azok, akikre a regényírói pályára készülő fiatalembernek leginkább föl kellett néznie. Jósika mellett Eötvös Józsefnél és Kemény Zsigmondnál is rálelhetett a Lavater-hatásra. Noha az 1845-ös *A falu jegyzőjé*ben némi szkepszis társul Lavater nevének említéséhez,[13] és Kemény *Gyulai Pál* című 1847-es regényében egy „flórenci" lélekbúvár festőművész képe kapcsán a fiziognómia fogalma Lavater név szerinti emlegetése nélkül jelenik meg,[14] de éreznie kellett, hogy a „lavaterizmust" a korszerű regény alapismérvei közül nem nagyon lehet kirekeszteni. Ekként forgathatták a korszak irodalmárai is, a már említett Goethe mellett a németeknél Schiller és E. T. A. Hoffmann, az angoloknál a svájci pap profil portréját is megrajzoló William Blake, Jane Austen és Dickens, a franciáknál Balzac majd Victor Hugo, s az oroszoknál Gogol; igaz, az elfogadás mellett a lavateri elmélet kritikája, illetve ironikus kétségbevonása is gyakorta megjelent.[15]

Izgalmas feladat, s tán nem is megvalósíthatatlan, a Lavater-képek nézegetése mellett olvasni újra a Jókai-életművet; s egymás mellé tenni a jeles könyvhősöket és a rájuk hasonlító rajzokat. Elsőként épp egy, *A barátfalvi lévitá*ból vett idézetet ajánlanék, s hozzá egy arcot a kecskeméti könyv negyedik kötetének 139. ábráját.

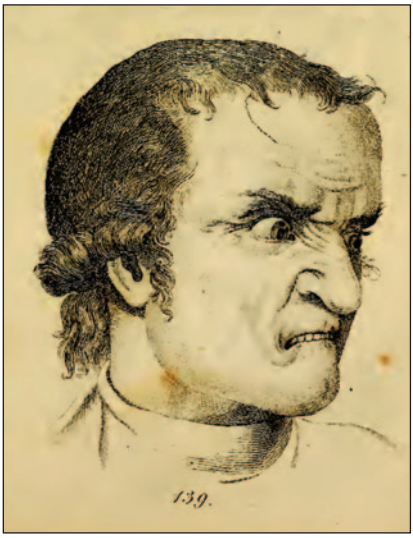
„*Ez az egymást keresztező két redő a homlokon, ez a csalárdság; ezek a legyezőként összefutó vonalak a szemszögletekben a kéjencséget hirdetik; ez a beharapott felső ajk az alattomosság szimbóluma; a kiduzzadt alsó ajk pedig a kegyetlenségé. A jobb szájszeglet félrehúzódása, a félhold alakú redővel a ravaszságot árulja el. A szemöldökben kérlelhetetlen harag lakik.*"

13 „*Nem vagyok barátja Lavater tanárnak, sőt midőn e világon annyi ok van, mi az embert embertársai ellen igazságtalanná teszi, szinte félek e tudománytól, mely bizonyos alakú orrt, szemet vagy szájt egyes rossz tulajdonságok bizonyos jelének hirdetve, a szerencsétlent, kinek a természettől épp ily alakú arcvonalak jutottak, minden vétke nélkül az emberek gyanúskodásainak teszi ki; de van valami az emberi arc kifejezésében mégis, egy leírhatatlan, de mindenikünkre egyiránt ható kifejezés, mi bizodalomra vonz, vagy visszataszít, szeretetet vagy borzalmat gerjeszt már első tekintetre is.*" (Eötvös, 1937, 152.)

14 „*A vonalak titkos írását, az arcizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyítését s azon kinyomatokat, melyeknek hüvelyében jelennek meg érzéseink, indulataink, a rögeszmék s uralkodó hajlamok, szóval a lélek befolyását a szervezetre tökéletesen ismerte.*" (Kemény, 1967, I. 95–96.)

15 A fiziognómiából sokat profitáló Dickens utolsó befejezett könyvében, a *Közös barátunk*ban (1865) már név szerint is kritizálja Lavatert.

Persze Jókai nem lenne Jókai, ha nem értene a lavateri tudomány kifigurázásához is, ha nem tenné idézőjelbe vagy fordítaná azt ki, ha kedve úgy kívánja. *A kiskirályok*ban így teszi meg:

Egy lavateri arcmás a Physiognomia negyedik kötetéből

> *„Rézkuthy Barnabás úrnak a termete magasságban nem üti meg az öt lábat, de ami elmaradt a hosszából, azt kipótolta az alkotó természet a szélességében; vállai oly terjedelmesek, hogy a szárnyajtón csak féloldalt tud velük befurakodni, azután következik mindjárt a has, ami a mellet is helyettesíti, s a két lába azt a látványt nyújtja, mintha két sonka indulna el járni sarkantyús csizmában. Hanem aztán a karjai leérnek térdig. Meghajtani nem tudja magát, csak a két kezét veti hátra, ez jelenti nála a bókolást. A feje is egészen quadrál a termetéhez. Igazi megoldása a circuli quadraturának, minden négyszegletű rajta és mégis gömbölyű. Ez a fej nem képes alázatosan meghunyászkodni, mert ahhoz való nyaka nincsen. Ez az arc nem fejezhet ki mást, mint a haragos és fenyegető indulatokat: a büszkeséget, dacolást, bosszúállást, csupa pirosból veresbe átmenő színek tarkállanak orcáin, homlokán. Álla, orra, homloka, mind kétfele vágott, szája agyarkodó, előretolt állkapcával s a felső ajkat díszítő rettenetes torzonborz bajusszal. Hát még ezek az oroszláni szemöldökök, amiket hogyha összeráncol, a sűrű, kurta sertekemény haj lehúzódik a homlokára mélyen, ha pedig azokat hirtelen feltolja, megint felszalad az egész hajzat a feje tetejére, s kerekre nyílik a szeme, azaz. hogy csak a félszeme, mert a másik hiányzik, s akire ezzel az egy szemmel rámered, annak minden rémmesét eszébe juttat vele, amit csak Polyphemus Cyclopsról hallott az ember. Ha megszólal, a hangja fiókmennydörgés. Ez az úr a legfélénkebb teremtés a kerek földön.”* (Jókai, 1968, 41.)

A Lavatertől kölcsönzött írói technika hátránya, hogy túl bonyolult jellem megrajzolásához, pláne a jellemfejlődés kibontásához nem nagyon, vagy inkább egyáltalán nem lehet használni. És valljuk be, Jókai ilyesmivel nem is nagyon kísérletezik. Bonyodalmas történeteket ír, a jellemekből azonban pont ezt a bonyodalmat igyekszik kiiktatni, s egysíkúvá – többnyire jóvá vagy gonosszá – egyszerűsíteni őket. Talán épp azért véljük a főhősöknél sikerültebbeknek a Jókai-regények mellékszereplőit vagy a novellák hőseit, mert egy-egy felvillanó vagy csak rövid ideig jelen lévő alak esetében holmi jellemfejlődésre nem is számítunk.

Ha túlságosan bonyolult karakterek nincsenek is a Jókai-regényekben, de olyanokat azért lehet találni, amelyek „megfejtéséhez” a mechanikus „arcisménél” igényesebb, és „legnagyobb írónkhoz” méltóbb eszközökkel lehet eljutni. A legnagyobb jellemek előképeihez Jókai saját rajzait és festményeit is érdemes átlapozni. Azt az

energikus, céltudatos, büszke önérzettel megáldott erélyes nőt például könnyű megtalálni, aki, hol Baradlay Kazimírné (*A kőszívű ember fiai*), hol özvegy Lávayné (*Politikai divatok*), hol özvegy Jenőyné (*Eppur si muove*) néven jelenik meg, hisz ő az író többször lerajzolt és lefestett édesanyja, özvegy Ásvay Jókay Józsefné Pulay Mária. Róla azért is szólni kell, mert leginkább ő pártolta a fiú festői törekvéseit. A *Légyottok a halállal* című visszaemlékezésből (Jókai, 1887–1888, 444.) tudjuk, hogy egy halálosnak hitt betegségből való gyógyulás után – vagy épp a gyógyulást segítendő – tőle kapta „örömajándékul" első festőkészletét.

Jókai Mór: Jókay Józsefné Pulay Mária portréja, 1843–1844, olajfestmény, Petőfi Irodalmi Múzeum

A festőkészlet kapcsán pedig egy érdekes stiláris megjegyzés is elhangzik: „*én az ecsettel nem elmosva, hanem vonalazva készítettem a képet*". Az édesanyjáról festett olajképen ez a „rajzoló-vonalazó" festésmód elég jól tetten is érhető.

Az én életem regénye című művében egy másik technikát is említ: „*aki csak híres ember volt Komáromban, azt mind lerajzoltam tusban, punktírozva, acélmetszés módra*". Meg is maradt néhány olyan tusrajza, amelyre illik az említett technika. Az egyik, állítólag 14 éves korában rajzolt portréja, mely Tóth Ferencz református superintendenst ábrázolta, a „*nyilvánosságnak lett átadva*", vagyis kőmetszeten sokszorosították. Amikor később, Barabásról értekezve, bővebben is bemutatja a litográfiát, azt érezzük, hogy maga is kipróbálta: „*ez a neme a művészetnek a legháládatlanabb, a kő hideg rajzlap s a vegyészeti szénplajbász lágy, mint a faggyú. Mesterkéz kell hozzá, mely azzal dolgozni tud: hibát kiigazítani nem lehet*." A megmaradt komáromi arcképek zöme grafittal készült, a kecskeméti képeket pedig javarészt olajjal festette. Ennek a festésmódnak a mikéntjéről is van elmélete, ami *A tengerszemű hölgy*ben olvasható. „*Olajfestménynél elébb alá kell festeni a képet; szennyes közönyös színekkel; prímfestésnek még én nem hallottam hírét. Ilyenkor az arckép még nem megnézni való. Valósággal csúnya.* […] *kell hozzá »krapp«, meg »angol lakk«, »nápolyi sárga« és »velencei fehér« és nagyon kevés »égetett okker«*." De a technikai részleteknél vannak érdekesebb dolgok is. „*Mikor én arcképet festek, akkor nem szabad senkinek a szobában lenni, csak nekünk kettőnknek* […] *categorice kinyilatkoztattam, hogy sokaság előtt nem festek; ez a festői regula. Mikor arcképeznek, nincs másnak helye az atelierben, mint a festőnek és a modellnek. Ezt Barabás is így csinálja*."

Csak egy hírneves festő volt Magyarországon: Barabás Miklós – emlékezik 1899-ben *Az én életem regényé*ben. De Barabáshoz nem csak olajban festett portréi révén lehetett eljutni. A könyvek és az irodalmi lapok legszebb rajzai is az ő munkái voltak.

„*Egy könyv jelent meg azon időkben, mely általános sensatiót keltett, Jósika Miklós történelmi regénye Mátyás király korából: a »*A csehek Magyarországon*«, feldiszítve*

Barabás Miklós tíz darab aczélmetszetű rajzával. Most is előttem áll még, a mint Mátyás király lóhátról udvarol balkézre esküdött ideáljának az ablakban s a mint Elemér, a Sas, istenítéletben legyőzött ellenfelének vasmellére tapos. – Bennem az irigység ördöge küzdött önmagával; melyiket irigyeljem: az írót-e, vagy a festőt? Melyiket lehetne utolérni? – A vidéken az a legenda volt elterjedve, hogy Barabás ezeknek a képeknek az eredetijeiért tízezer forintot kapott! No, hát annak a kamatjából is úr lehet már az ember! […] Mikor nőmet elvettem, hozományul kaptam egy szép Barabás-festményt: Laborfalvy Róza arczképét, mely most is ott függ az ágyam fölött. A festmény most is oly szín-eleven, az arczkifejezés élethű, a draperia (fehératlasz) művészien kidolgozott. Ezt a képet Barabás kétszáz forintért festette. […] Mikor aztán megismerkedtem Barabással, már akkor én regényíró voltam. Vahot Imre rajzoltatta le ábrázatomat a szépirodalmi lapja számára. Egész tárlatot képeznének azok az arczképek, melyeket Barabás Miklós crayonja kőre vetett. […] És Barabás arczképei egytől-egyig a leghívebben talált alakok, melyekben lélek és jellem van visszaadva. És egy ilyen képet rajzolt Barabás – negyven forintért. Nagy különbség a legenda tízezer forintos honoráriuma között." (Jókai, 1890a)[16]

Noha a Komáromban lerajzolt halott képét nem ismerem, de azért ha egy Barabás-portré negyven forint, akkor az ottani rajzolónövendéknek kifizetett hat nem is olyan rossz.

Kecskeméten, abban a bizonyos „szemek, orrok fülek rajzolására" létrehozott tanodában a reményteljes tanítványok Mikszáth tudomása szerint két-két forintot fizettek havonként.

Az ifjonti évek képeinek zöme tehát portré volt. A szabadságharc bukása után, a Bükk lábánál fekvő, vadregényes vidéken, Tardonán és környékén bujdosott, s a bujdosással járó kényszerű magányosság a tájképek festésének jobban kedvezett. *A tengerszemű hölgy*ben írja: „*Egy napon a feleségemtől kaptam egy skatulya akvarellfestéket. Ez egészen megvigasztalt. Találtam egész napra tennivalót. Telefestettem tájképekkel egy egész albumot.*" *A jövő század regénye*ben, a *Menynyit ér a király?* című fejezetben, a szóba jöhető módszerekről is ír, amelyek némelyike alighanem a telefestett albumban is megjelent.

Barabás Miklós: Jókai Mór, 1854, Johann Rauh bécsi litográfus nyomdájában sokszorosított portré, a Hölgyfutár műmellékleteként jelent meg, Petőfi Irodalmi Múzeum

16 Jókai 1890-ben írta az idézett sorokat a *Volt, van és lesz* című visszaemlékezésében (Jókai, 1890a), amelyet később *Az én életem regénye* című kötetbe is beválogattak (Jókai, 1912, 186–187.).

„A tájfestészetnek különböző iskolái vannak, közönséges halandó válogathat közöttük: egyik modor a »hangulati«, másik a »hatásos«, a harmadik a »realisztikus«, a negyedik az »irályos« tájképekben tünteti ki magát; az ötödik az úgynevezett »szép vidékek« ábrázolásában különködik, s őfelségének az a fejedelmi gondolata támadt, hogy ő mindezt a sokféle modort és iskolát tudná és akarná eggyé olvasztani. Miért ne? Ha annyiféle monarchiát sikerült eggyé alakítani, miért ne annyi festészeti iskolát is?"

Jókai festészeti iskoláit – stílusát – elemezve igazat kell adni Nagy Miklósnak, hogy irodalmi munkásságával ellentétben:

„rajzait, piktúráját nemigen nevezhetjük romantikusnak. Kezdeti munkássága mesterei hatására egészen a hazai biedermeier csapásán halad, később pedig holmi naiv realizmust észlelhetünk: gyors kezű vázlatai döntően gyakorlati célt szolgálnak, emlékeztetik a látottakra. A mélyen alkatából fakadó romantika hiánya annál feltűnőbb, mert technikai járatlansággal nem magyarázható. Kisfaludy Károly például kiforratlan festésmódja ellenére is határozottan úttörő, romantikus felfogású művésszé lett. Ő szemmel láthatóan egész énjével feloldódott a képzőművészeti kísérletezésben, míg Jókai esetében éppen személyisége mélyebb termékenyebb rétegeinek kikapcsolódásáról van szó rajz és festés közben. Mégsem holmi kézlegyintéssel elintézhető dilettánskodás az egész!" (Nagy, 1975, 34.)

A fennmaradt képek zöme portré, a tájkép kevesebb, igaz, azok frissessége, bátor színvilága jobban megmarad a néző emlékezetében.

A tájakhoz kapcsolhatók erdélyi illusztrációi is, amelyeket a Kubinyi Ferenc és Vahot Imre által 1853-ban útjára indított *Magyarország és Erdély képekben* című könyv harmadik kötetéhez készített.

Jókai Mór: Dédes, 1849 körül, akvarell, Petőfi Irodalmi Múzeum

„Hazánk genialis költője, vállalatunk buzgó pártolója, Jókay Mór, a természeti és történeti nevezetességek egész tárházát magában foglaló Erdélyt múlt tavasszal beutazván, utazása nagy részét gyönyörűen leírá. S miután az érdekesebb pontokat, melyek gazdag képzelmét különösen megragadák, egyszersmind saját kezével ügyesen le is rajzolá, szíves volt rajzait vállalatunk számára átengedni, s mi azok nagyobb részét jól sikerült fametszetekben közzé tenni annyival is inkább sietünk, mert meg vagyunk győződve a felől, miként a költő rajzai s írott képei közönségünk előtt így kettős érdekkel birandnak." (Jókai & Kőváry, 1854, 59.)

Eszébe jutott-e vajon, hogy mint „hivatásos illusztrátor" is kereshetné kenyerét? 1852-ben már sejthette, hogy a múltbéli „bűneiért" nem fogják felelősségre vonni, az 1853–54-es fő művek, az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* pedig fényesen bizonyították, hogy nem kell kevésbé „veszélyes" foglalatosság után néznie, az írói pálya kiteljesedése előtt nincs akadály, de épp a Pesti Naplóban folytatásokban közölt két regény sikere után rá kellett éreznie a sajtó erejére, ahonnan már csak egy lépés volt az önálló lap gondolata. A Heckenast által 1854-ben elindított és Pákh Alberttel együtt szerkesztett *Vasárnapi Ujság*ban még nem voltak illusztrációk, feltűnt azonban Kakas Márton (Jókai tréfás kedvű alteregója), aki a következő két, már önállóan szerkesztett és illusztrált élclap irányába kormányozta az írót: az egy évig fennálló *A Nagy Tükör*, illetve folytatása, *Az Üstökös* felé.[17] Fél évszázad múltán anyagi megszorultsággal indokolta, hogy felvette a „csörgősipkát", ám nehéz lenne elhinni, hogy csupán a pénzre gondolva indította el az olvasók mellett érezhetően az újdonásznak is örömet szerző, sziporkázó élclapokat. Elég *Az Üstökös* első számát s a címlap grafikai, tipográfiai és költői produktumát együtt szemlélni, hogy észrevegyük, a Gesamtkunstwerk eszméje lelkesíthette Jókait. A fénycsóvát húzó kakasfej mögé sorakozó antro-

Az *Üstökös* címfelirata

17 *A Nagy Tükör* öthetente jelent meg, az 1858 augusztusában indult *Az Üstökös* már hetilap. Neve az 1857 nyarán felfedezett Donati-féle üstökösre utal, amelyről úgy hírlett, össze fog ütközni a Földdel.

pomorf betűk, ha nem is túl eredetiek (Lauka Gusztáv és Szerelmey Miklós 1848-as folyóirata, a *Charivari* címsorát idézik), azzal azonban, hogy mindegyik betűt versben is megelevenítette, bizonyította, hogy minden műfajban járatos.

PROLOG

Érdemes publicum! Itt van az üstökös,
Odafenn a rajza.
Ez a czifraság itt minthogy lesz örökös,
Megfejtvén értelmét, essünk által rajta.

Az első betűben láthatunk két férfit,
Szeges buzogánynyal kik tudniillik a
Lábuk alá gázolt könyvet agyoncséplik:
Az ott – a kritika.

A második betű tűzokádó sárkány,
Satyra *a neve, félnek tőle nagyon.*
Keresve keresi, mindenfelé járván,
A kit megharapjon.

A harmadik betű symbolumos képe
Képviseli nálunk a viczczet *és* bonmót-t
A sok barbar csillag-kép között az égbe'
Ez is elfér kommót.

Negyedik égi jegy, sokak által ismert:
A tudósok szerint a belseje ó bor.
Örömest vizsgálják a poéták is, mert
Ez a legjobb húmor.

Az ötödik betűt puskával kézében
Nézhetnők vadásznak;
Az is ő és nem más, lövöldözvén szépen
Hol „bakot", hol „kacsát": neve újdondászat.

Az előtte járó csudát nézi vadnak:
Krinolin az alja,
Paméla, napernyő a kettős pont rajta;
Ezen szörnyeteget nevezik divatnak.

Végső hieroglyph versírók jelképe:
Orrából, szájából ömlik a víz bőven;
A szegény poéta áldás mindenképp e
Száraz esztendőben.

Feje üstökösnek tarajos képével
Hasonlatos ama jó kedvű madárhoz,
Mely soha sem álmos
S jó reggelt kiabál ablak alatt éjjel.

Mert az üstökösök az égi kakasok
Mikor kell, bejárván az ég boltozatját
A sok csillagjércze azért tojja a sok
Hulló csillagocskát.

Érdemes publikum, megismertük egymást.
Elejétől végig megértvén a dolgot.
Adjon Isten erőt egészséget folyvást,
– Többi a te dolgod. (*Az Üstökös*, 1858/1, 1.)

Az illusztrációk kapcsán tanulságos idézni *A Nagy Tükör* legelső számát, címoldalán a művésztoborzó felhívással.

„Felszólítás hazai művészeinkhez! Az ilyen illustrált humoristicus vállalat, mint a mienk, kezdetben nem adhat oly megfelelő képeket, aminők a külföldi hasonló tartalmú vállalatok képeivel versenyezhessenek. Nem is tudjuk egyelőre, hogy kitől kelljen azokat megszereznünk? Pedig kétségtelen hisszük, hogy hazánkban annyi genialis művész *és* dilettáns *rejtőzködik, aki torzképek, genrerajzok, jellemképek s más efféle kiállításában remek dolgokat fog előállíthatni, ha számára kellő tér nyittatik. Mire nézve felhívjuk az illető művész és művészetkedvelő hazafiakat, hogy ha vállalatunk számára közremunkálni óhajtanak, mi minden ily nemű rajzot szívesen veendünk, s amint egy részről azoknak illendő díjazását ígérjük, úgy, ha szükséges, a kívánt titoktartásról is kezeskedünk, így reméljük időjártával vállalatunk művészeti részét is odaemelhetni, hogy a külföldi hasonneműekkel a versenyt kiállhassa. Addig is ne riasszanak bennünket vissza sem a kezdet nehézségei, sem az áldozatok nagysága.*" (*A Nagy Tükör*, 1856, címlap)

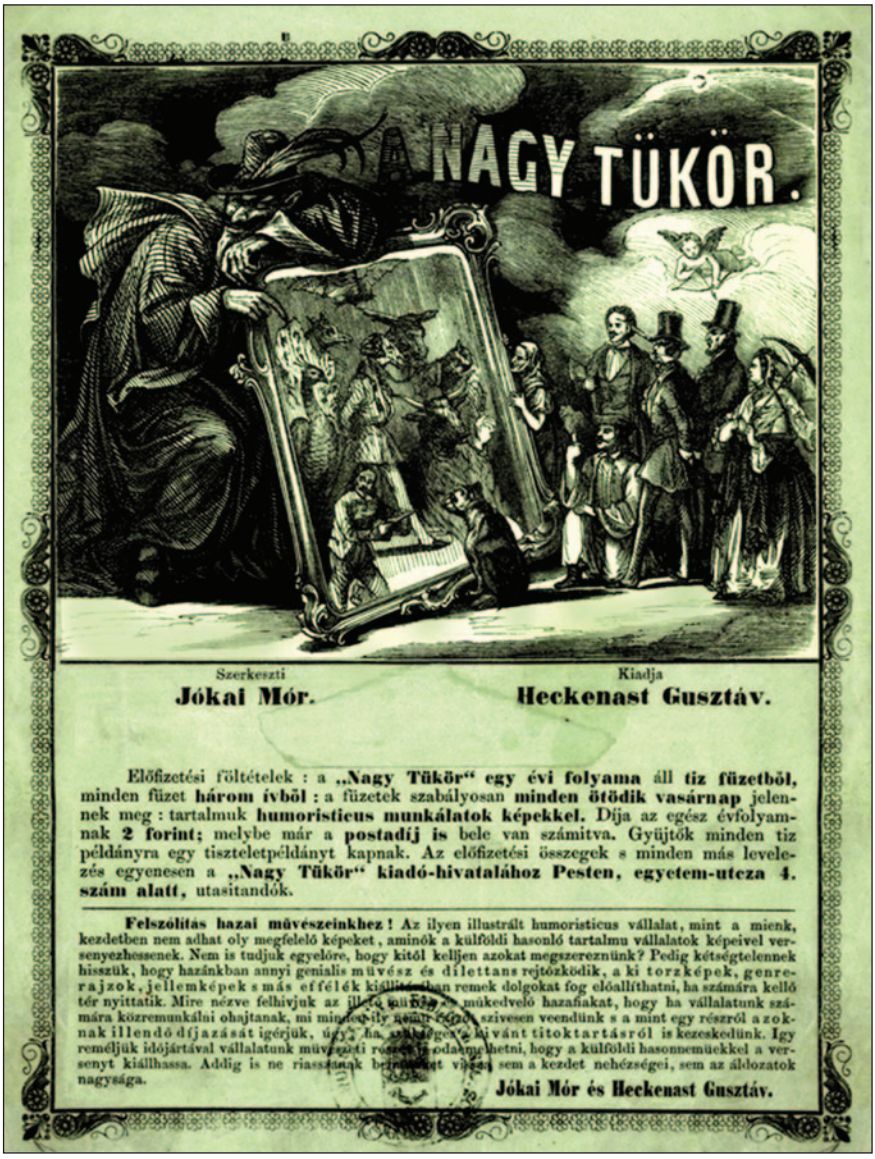
Jókai a kezdet nehézségein úgy tudott úrrá lenni, hogy szinte mindent maga csinált.[18] Később sem mondott le teljesen a képekkel való foglalatosságról, inkább viszont a karikatúra-ötletadó vagy -tervező lenne a legjobb kifejezés a munkájára, de köze volt a müncheni *Fliegende Blätter* – illetve az európai képregény atyjaként ismert Wilhelm Busch[19] hatására megszülető első magyar képregényekhez is, a *Magyar Miska és Német Miska* sorozathoz. A képregény rajzolójának, Jankó Jánosnak a feltűnése, majd állandó munkatárskénti alkalmazása mentesítette Jókait az illusztrátori feladatok alól.[20]

---

18 Schöpflin Aladár feltételezése szerint a cikkek alatti azonosíthatatlan álnevek ellenére az egész *A Nagy Tükör* című lapot, vagy legalább is túlnyomó részét, Jókai maga írta; a stílus is majd mindig őrá vall. Alighanem a rajzokra is érvényes ugyanez a megállapítás.

19 Wilhelm Busch (1832–1908) német költő, író, karikaturista.

20 Jankó János (1833–1896) a korszak legtermékenyebb illusztrátora volt. A bécsi *Kikeriki*, a pesti *Bolond Miska*, *Bolond Istók*, *Fekete Leves*, *Füstölő*, *Urambátyám*, *Vasárnapi Ujság* és *Borsszem Jankó* munkatársa. (Thuróczy Gergely szerint még az *Illustrated London News* is közölte rajzait.) *Az Üstökös*be 1858-tól rajzolt, és 1863-tól lett az újság szerződött alkalmazottja.

NAGY TÜKÖR.

Szerkeszti
Jókai Mór.

Kiadja
Heckenast Gusztáv.

Előfizetési föltételek: a **„Nagy Tükör“ egy évi folyama** áll **tiz füzetből,** minden füzet **három ívből**: a füzetek szabályosan **minden ötödik vasárnap** jelennek meg: tartalmuk **humoristicus munkálatok képekkel.** Díja az egész évfolyamnak **2 forint;** melybe már a **postadíj is** bele van számitva. Gyüjtők minden tiz példányra egy tiszteletpéldányt kapnak. Az előfizetési összegek s minden más levelezés egyenesen a **„Nagy Tükör“ kiadó-hivatalához Pesten, egyetem-utcza 4. szám alatt,** utasitandók.

Felszólitás hazai művészeinkhez! Az ilyen illustrált humoristicus vállalat, mint a mienk, kezdetben nem adhat oly megfelelő képeket, aminők a külföldi hasonló tartalmu vállalatok képeivel versenyezhessenek. Nem is tudjuk egyelőre, hogy kitől kelljen azokat megszereznünk? Pedig kétségtelennek hisszük, hogy hazánkban annyi genialis művész és dilettans rejtőzködik, a ki torzképek, genre-rajzok, jellemképek s más effélék kiállításában remek dolgokat fog előállíthatni, ha számára kellő tér nyittatik. Mire nézve felhivjuk az illető [illegible] működő hazafiakat, hogy ha vállalatunk számára közremunkálni ohajtanak, mi minden ily nemü részt szivesen veendünk s a mint egy részről azoknak illendő díjazását igérjük, úgy, ha szükséges, kivánt titoktartásról is kezeskedünk. Igy reméljük idójártával vállalatunk művészeti részét is odahelyezhetni, hogy a külföldi hasonnemüekkel a versenyt kiállhassa. Addig is ne riasszanak bizonytalan vége sem a kezdet nehézségei, sem az áldozatok nagysága.

Jókai Mór és Heckenast Gusztáv.

A Nagy Tükör címlapja – Felszólítás a hazai művészeinkhez.

A művésztoborzó felhívásban említett titoktartási kezesség 1856-ban még fontos kritérium volt. A Bach-korszakban nem volt veszélytelen torzképeket rajzolni és közzétenni, de a passzív rezisztenciával is szembe ment, aki humorral próbálta volna oldani az általános letargiát.

Jókai *Az Üstökös* részére rajzolt karikatúrái (képregényvázlat), 1860-as évek, ceruza, Petőfi Irodalmi Múzeum

Jókai talán azért is kezdett Kakas Márton néven publikálni, sőt azért nevezte ki képzeletbeli szerkesztőtársnak az alteregót, hogy megelőzze a kritikát. Előbb-utóbb ugyan mindenki tisztába jött vele, hogy őt takarja a Kakas Márton név, mégis el lehetett különíteni általa a humorisztikus munkásságot a szépirodalmitól. Jókainak a kegyeletsértő tréfálkozás alól némi felmentést adhatott egy 1848-ban írt szarkasztikus költemény is, ami miatt a szabadságharc leverése után valóban életveszélyben volt: a *Pán Jellasics*. Előzményként Grimm Vincével, a Bécsből származó pesti litográfussal, nyomdaigazgatóval való kapcsolatát kell említeni, aki maga is „Ingres hegedűjén" játszott, azaz legalább két művészeti ágban is tevékenykedett.[21]

[21] Grimm Vince (1801–1872) rajzolói és írói tevékenysége egy harmadik „művészettel" is kiegészíthető: Európa egyik legjobb sakkozója volt. Ő vezette a pesti sakk-kört 1841-ben, amikor két „távizeneti" partiban Pest kétszer is legyőzte Párizst.

Kánitz Fülöp (?) rajza nyomám készült xilográfia: Grimm Vince arcképe a Leipziger Illustrierte Zeitungban, 1850

Ő rajzolta kőre Petőfi *A helység kalapács*ának és *János vitéz*ének cím- és borítórajzait, s ő írta meg német nyelven *Jellacsichiade* címmel ugyanazt, vagy majdnem ugyanazt a Jelačić elleni gúnyeposzt, amibe *Pán Jellasics* címmel Jókai is belefogott. A két poéma formailag és tartalmilag is oly közel áll egymáshoz, hogy az együtt munkálkodás rögzítése mellett legföljebb azon lehetne töprengeni, melyikük volt a kezdeményező. Abban, hogy a világosi fegyverletétel után, a megtorlás elől mindketten bujdosni kényszerültek, e vitriolos írásoknak fő szerep jutott.[22]

A megtorlás kapcsán juthat eszünkbe Jókai *A caldaria*[23] című novellája, melyben az „arcisme" kiaknázását szinte végletekig fokozta. A cím a *caldaria judicium*ra, a spanyol inkvizíció kínvallató procedúrájára utal. A történet során Fülöp király, miközben felesége feltételezett szeretőjének testét forró olajban főzeti, arcáról egy gyors kezű, *fa prestó*nak (siess vele!) nevezett technikával egy kasztíliai rajzolóval tanulmányfej-sorozatot rajzoltat. Az egyre torzabb ábrázatot mutató – szinte filmanimációt idéző – nyolc fázisképet látva megőrül a királyné (lesz belőle Őrült Johanna), így tudatván az olvasóval, hogy a megkínzott és megölt lovag valóban a kedvese volt.[24]

Az egymásba animálódó fázisképeknek egy még különlegesebb formája is feltűnik Jókai első, 1846-ban írt regényében, a *Hétköznapok*ban. Olyan kuriózum, amelyről, minthogy képzőművészként magam is kísérleteztem vele, szívesen írok most részletesebben is. Dömsödi Góliáth János kastélyát bemutatva így ír:

---

22 Jókai az *Életképek* 1848 novemberi és decemberi számában kezdte megjelentetni *Pán Jellasics* című szatirikus hőseposzát. A négyrészesre tervezett költeményből azonban csak kettő jöhetett ki, mert a lap megszűnt, miután Windisch-Grätz főparancsnok serege bevonult Pest-Budára. Jókai talán a Ferenc József iránti tapintatból sosem vette fel összes művei közé a „hőskölteményt", mivel az eredetileg az uralkodó édesanyjának, Zsófia főhercegasszonynak ezekkel a szavakkal lett ajánlva: *„[…] jelen halhatatlan müvét ő császári királyi apostoli jéruzsálemi fenségének Sofia Friderika Dorottya főhercegasszonynak, a keresztespók rend nagymesternéjének, uj Illyria védszentjének, ő császári, királyi, apostoli, jéruzsálemi fensége I. és V. O Feredinand szárazdajkájának, a nagynak, a dicsőnek, a messze elfutottnak, a hős szalma-özvegyének, hódolata és bámulata zálogául ajánlja a szerző."* (*Életképek*, 1848. nov. 5., 605.) 1849-ben Pesten Kozma Vazul nyomdájában jött ki a Grimm Vince által költött *Jellacsichiade* első változata (A teljes mű egy évvel később, Lipcsében jelent meg). A német költemény tartalmilag oly igen hasonló Jókaiéhoz, hogy több sor, sőt néhány strófa esetén akár a fordítás szó is megkockáztatható; a versformák pedig pontosan megegyeznek. Hétsoros, jambusban írt versszakok, rímképletük: x a x a b b a. Az utolsó, a ritmust is megugrasztó párrímes sorok és a mögéjük tett csattanó teszi feltűnően hasonlóvá a verselést.

23 A novella az 1859-es *Jókai Mór Decameronja* című novellagyűjtemény 10. kötetében jelent meg először.

24 A fázisképek gyors egymás utáni vetítésével létrehozott filmszerű hatás a *Magnéta* című regényben is megjelenik. *„Egy mozgásban levő alak többféle helyzetű ábráinak körben forgatása azt a csalódást idézi elő, mintha a kép mozogna."* A leírás alapján nem pontosan rekonstruálható, hogy a phenakisztoszkópról, a zootrópról vagy a praxinoszkópról beszélt-e Jókai.

„a falakon testes, aranyozott rámákban képek, mik közül néhánynak azon jó tulajdonsága van, hogy ha jobbról nézetik, egy sült főnixet, ha balról, egy krokodiluson ülő szárnyas fiút, ha pedig szemközt, magát a háziurat mutatja, mely ördögi mesterség éleikre állított üveglemezekre történt festés által megy végbe."

A Jókai által leírt, a művészettörténészek által *tabula scalatá*nak, vagy *Riefelbild*nek nevezett képtípus a 19. század elején vált újra divattá Európában.[25]

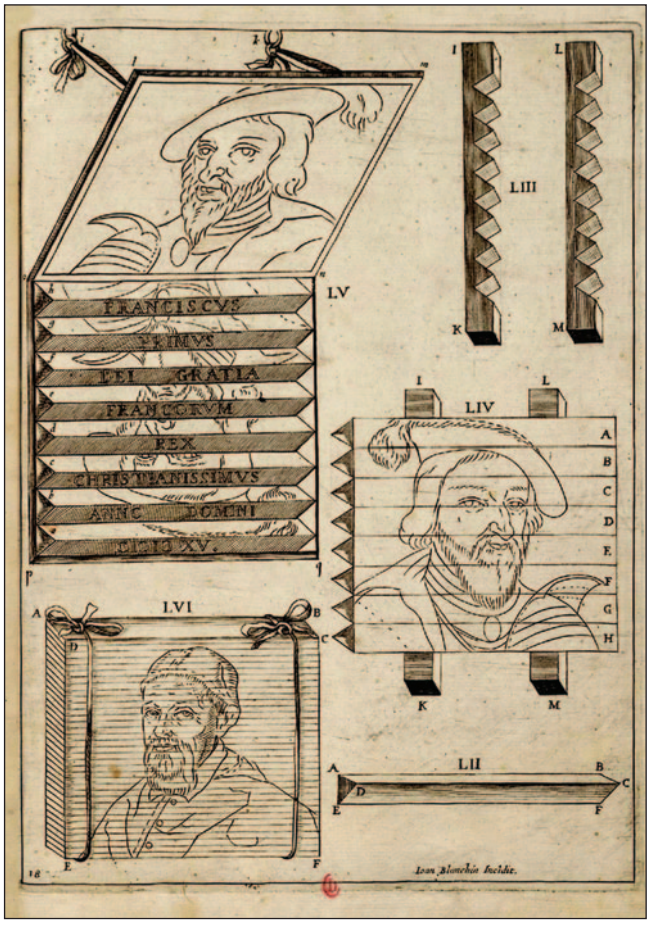
Tabula scalata vagy lépcsős anamorfózis. Szemből nézve az 1814. montereau-i csata egy epizódját látjuk, ha balról nézzük ugyanezt a képet, magát Napóleont láthatjuk, ha pedig jobbról, győztes hadvezérét, Nicolas Jean-de-Dieu Soult marsallt, magángyűjteményben

Azért írom, hogy újra, mert a technika fénykora a 17. századra esett. Magát a kifejezést 1646-ban a jezsuita Athanasius Kircher[26] vezette be (akit Jókai is említ, igaz, nem az anamorfózisok, hanem egy a szászok erdélyi letelepedését magyarázó monda kapcsán), és egy másik szerzetes, a minimita rendi Jean-François Niceron[27] 1638-ban Párizsban kiadott, *La Perspective Curieuse* című könyvében már a lépcsős képek szerkesztését is bemutatta rézbe metszett szemléltető ábrák segítségével. Az illusztrációk a különféle anamorfózisfajtákat ismertetik, a tabula scalátát mutató rajz abban különbözik a többitől, hogy míg azokon Niceron korának uralkodói, politikusai és ismert személyiségei jelennek meg, legtöbbször az aktuális uralkodó, XIII. Lajos francia király, ezen viszont egy bő évszázaddal korábbi uralkodó, I. Ferenc király. Más magyarázat nem nagyon képzelhető el, csak az, hogy egy meglévő, sőt talán közismert I. Ferenc korabeli anamorfózis reprodukcióját vette át az atya, egy 124 évvel korábbi munkát. Ha azt firtatnánk, vajon ki más szerkeszthetett 1515-ben (ez a dátum is szerepel a metszeten) lépcsős anamorfózist az ifjú Ferenc képével, nem nehéz eljutni a király személyes pártfogoltjához, az optika és a perspektíva legjelesebb kutatójához, az elmés szerkezetek konstruktőréhez, Leonardo da Vincihez. Az 1600-as évek elején még nyilván megvolt Leonardo anamorfikus tabula scalatája, Niceron atya még láthatta, kipróbálhatta működés közben – és egyszerűen lemásolta (Orosz, 2019).

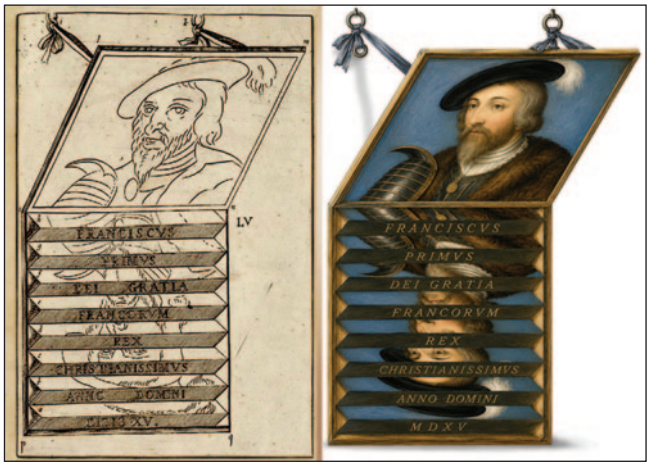
25 Magyarul lépcsős anamorfózisnak lehet nevezni a képtípust, bár Jókai a Doppelporträt vagy a Rasterbild (kettős portré vagy rácsfestmény) kifejezéssel a 19. század közepén gyakrabban találkozhatott.

26 Athanasius Kircher (1602–1680) német származású, Rómában dolgozó jezsuita polihisztor.

27 Jean-François Niceron (1613–1646) francia szerzetes, matematikus és festőművész.

François Niceron:
Tabula scalata illusztráció
a *La Perspective Curieuse*
című könyvben, 1646

A Leonardónak
tulajdonított előzmény
rekonstrukciós képe

A Góliáth-kastélyban látható rafinált tabula scalata képek optikai illúziója is eszünkbe juthat, amikor felidézzük azt a portrét, amely az *Eppur si muové*ben Tseresnyés Márton csizmadiamester házában tűnik föl. „*Azonkívül még egy kép volt látható a rámában a pamlag fölött: ez Kalvinus János képe, kinek talárránczait a miatyánk, hiszekegy és tízparancsolat apróbetűs sorai képezték.*" Noha a fortélyos grafikai technika, vagyis a betűkből, számokból, írásjelekből összerakott képek – legtöbbször portrék – divatosak voltak már a 17–18. században is, mégis úgy érezte Jókai, hogy elkel némi magyarázat, legalább egy csillag alatti lábjegyzet formájában. A *Kárpáthy Zoltán*ban, ahol először említi a tipográfiai portrék technikáját, így ír:

> „*Olvasóink közül többen emlékezni fognak e hajdan szokásos képekre, miken a nagy reformátorok arcképei levén lerajzolva, öltönyeik egész redőzete egyetlen hosszú sorozatból van alkotva, melyben hitágazataik sarkalatos tételei foglaltatnak; hajdan csaknem minden protestáns háznál láthatók voltak e jellemző képek.*"[28]

Egy késői, s alig ismert történelmi regényében, az *Egetvívó asszonyszív*ben (1902) is felbukkannak az imádságszövegekből alkotott portrék. Noha ez Jókai legutolsó regényeinek egyike, mégis ebben utal a képtípus legkorábbi jelenlétére, a történet ugyanis a Rákóczi-szabadságharc idején játszódik.

> „*A főtisztelendő úr az áttérő híveinek emléket is ajándékozott. Két képet. Ilyenek is tiszteltetnek a protestánsoknál. Luther Márton és Calvinus János arcképei. Az arcok természetesek. Hanem a tógáik, amikbe az alakjaik öltöztetve vannak, a három hitágazatot képviselik: a miatyánkot, a hiszekegyet és a tízparancsolatot. Minden ráncvetés ezeknek a betűsoraiból van összeállítva. Remek munka! Elülhet mellette minden Rafael és Correggio.*"

[28] Az augsburgi rézmetsző, Johann Michael Püchler (1679–1709) vallási személyiségekről, köztük Luther Mártonról és Kálvin Jánosról készített mikrokalligráfiai munkái (vagyis imádságokból és bibliai szövegrészletekből szerkesztett arcmásai) népszerűek voltak a protestáns Európában, és nyomtatásban, illetve másolatokban terjedhettek Magyarországon is. Hasonlókat készített a nürnbergi Matthias Buchinger is (1674–1740), akinek munkásságát, minthogy kéz és láb nélkül született, még nagyobb érdeklődés kísérte. Alighanem a Püchler- vagy a Buchinger-portrék hatására kezdett mikrográfiákkal foglalkozni a weimari rézmetsző és térképgravírozó, Theodor Maximilian Georg Goetz (1779–1853). Valószínűleg ő készítette azt a német szövegű, Doctor Martin Luthert és magyar nyelvű Kálvin Jánost ábrázoló metszetet, amelyekre leginkább illik Jókai leírása (az arcok természetesek, a tógák minden ráncvetése a Szentírás betűsoraiból van összeállítva). A nyomatok 1817-ben, alighanem a reformáció háromszázadik évfordulójának megünneplésére készültek. (Köszönet illeti Iso Emesét, aki felhívta figyelmemet, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában is megvannak az említett reformátorportrék, igaz, ott a nyilvánvalóan egy kéztől származó alkotások közül a Luther-képet ismeretlen német művész, a Kálvin-portrét ismeretlen magyar művész munkájának tartják. Theodor Goetz nevét mint szerzőét a Princeton University vetette fel, amelynek grafikai gyűjteménye szintén őrzi a Jókai által emlegetett képeket.) Az is valószínűsíti, hogy a Tseresnyés-házban bemutatott reformátorportré azonos a komáromi Jókay-ház képével, mert Tseresnyésnél ugyanúgy négy színezett, Tell Vilmos-történetet bemutató rézmetszet társaságában díszíti a szobát, ahogyan ez – mint az Sikabonyi Antal *Jókai szülővárosa* (1925) című írásából tudható – Jókai Mór szüleinél is történt. Az összefüggésre az *Eppur si muove* kritikai kiadásának jegyzeteiben Orosz László mutatott rá. Érdekes lenne annak vizsgálata, hogy a jegyzetíró tudomása szerint a Petőfi Irodalmi Múzeumba került – Charles Abraham Chasselat: *Tell Vilmos életéből vett jelenetek*, 4 színezett rézkarc, (Lt. sz.: 60.929.1., 57.135.1., 57.134.1., 58.588.1.) – „ízlésesen romantikus képeken" szinte képregényszerűen előadott Tell-történet mennyiben hatott a regényíró indulására.

Jókaiék komáromi házában is volt hasonló, németül „Konfessionsbildnek" (hitvallásképnek) nevezett munka, sőt nagyon valószínű, hogy épp ugyanaz a példány lógott a nagyszobában, majd a hálószobában, amely az idézett regényekben is felbukkant.

Theodor Goetz: Luther Márton és Kálvin János képmása, 1817, rézmetszet, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

Jókay Jolán így emlékezett rá: „*Luther alakja a Miatyánkból volt összeállítva, az egész Miatyánk tisztán olvasható volt a képen; ezt a képet nagyatyám nagyon szerette, és ezért nagyatyám halála után nagyanyám ágya fölé akasztotta.*" (Hegedüsné, 1927, 36.) A betűkből és szövegekből összerakott portrék voltaképp a tárgyegyüttesekből álló, leghíresebb művelőjéről Arcimboldo-effektusnak nevezett eljárás alkalmazott grafikai unokatestvérének tekinthetők,[29] s ma a computeres *ASCII art* révén újra reneszánszukat élik.

[29] Giuseppe Arcimboldo (1527–1593) milánói származású, de Bécsben és Prágában is dolgozó festő.

Azt persze nem állítom, hogy az Arcimboldo-effektusról, pláne Leonardo anamorfikus kísérletéről hallott volna Jókai, de amikor *A jövő század regényében* Tatrangi Dávid apjának, Tatrangi Mózesnek csapkodó-szárnyas repülőgépéről ír, nem nagyon lehet nem fölidézni Leonardót, akinek repülő szerkezetei már közismertek voltak Jókai idejében. 1870-ben mutatta be Leonardót idéző csapkodó-szárnyas gépét Martin Lajos,[30] aki előadásaiban gyakran hivatkozott is rá. *A jövő század regényé*t 1872-től kezdte el közölni Jókai, aki azonban már korábban is tudhatott Martin kísérleteiről, már csak azért is, mert egyszerre választották be őket – 1861-ben – az Akadémiába.

Hogy a barokk, illetve a manierizmus idején fénykorukat élő, majd az 1800-as években újra népszerűvé váló optikai illúziók nem csak megérintették Jókait, de szinte keretbe fogták az életművet, azt szinte jelképesen példázza *A Nepean-sziget*-ben (a húszévesen írt novella egyik legelső megjelent műve volt) és a *Világteremtés*-ben (utolsó, töredékben maradt regénye) bemutatott, sőt részletezőn leírt „fata morgana".[31] A több helyen, például az 1858-as *A csillagos szobá*ban, az 1877-es *Egy az Isten*ben, az 1890-es *A leaotungi emberkék*ben felbukkanó *camera obscura* is eszünkbe juttathatja Jókai optikai érdeklődését, továbbá a „sűrű kámforgőzre vetett laterna magikai csalkép", amit az először az *Életképek*ben megjelent *Az egyiptusi rózsá*ban említ, vagy „a különbözőn átfűlt légrétegek sugártörése", ami az 1893-as *Sárga rózsa* festőművészét van hivatva megigézni. *A jövő század regényé*nek légjárójából megfigyelt „csoda-phoenomenonokra"[32] azért érdemes kitérni, mert általuk vizsgálható, hogyan hasznosulhatnak a kortárs tudományok és tudománynépszerűsítő munkák motívumai. Jókai leírása pontosan követi Flammarionét, aki nemcsak, hogy idézte Antonio de Ulloa 1735-es andokbeli megfigyelését, hanem léghajón fölszállva a gyakorlatban is ellenőrizte.[33] A nemcsak csillagászként és íróként, hanem Jókaihoz hasonlóan rajzolóként[34] is működő Camille Flammarion művei, köztük a *L'Atmosphère* (1873)[35] ugyanúgy ott álltak Jókai könyvszekrényében, mint a három évvel fiatalabb francia „ikertestvér", a hasonló témákkal foglalkozó Verne Gyula polcán.

30 Martin Lajos (1827–1897) matematikus, feltaláló.

31 „*Megjelent köröskörül a paradicsom láthatárán a délibáb tüneménye. A délibáb, a fata morgana az a misztériuma a természetnek, melyet kimagyarázni máig sem tudnak a természettudósok. Mindennap láthatjuk azt a hortobágyi pusztán, néha pompázó kedvében.* […] *A tudomány tehetetlen a tünemény kimagyarázásában. Mondják, hogy a szikes talaj áthevülése, a megritkult lég idézi elő. De hát hol veszi a megritkult lég azt a fantáziát, mely palotákat, várromokat, mauzóleumokat teremt a semmiből s mi az anyaga ennek a csodaképnek, amit élő szemeinkkel látunk? S miért mutogatja a játékos tündér varázslatát éppen csak itt, a pusztának, a pásztoroknak, a nyájaknak, a közeli nagy városban már nem látja senki.*" (*Világteremtés*)

32 „*Az átfűlt levegő csoda-phoenomenonokat mutogat a légben. A napnak fényes, kerek udvara támad, átszelve a központba futó félkörökkel, miknek találkozó pontjain melléknapok ragyognak. Egyszerre négy nap kísért az égen; s az igazi nap maga is oly sápadt, mint képmásai: az égi rémek. A közép-afrikai félember fajoknak gyakran világít e rémtünemény, mintha négy napnak kellene összefogni, hogy a sötétséget elűzze róluk.*" (*A jövő század regénye*).

33 A szakirodalomban Flammarion-körnek (cercle de Flammarion), illetve „Ulloa dicskörének" (gloire d'Ulloa) is nevezett légköri látványosságról van szó.

34 A *Gravure sur bois de Flammarion* néven ismert kétes eredetű fametszet (1888-ban jelent meg mint illusztráció Camille Flammarion *L'Atmosphère*: météorologie populaire című könyvében), valószínűleg a szerző saját alkotása. Bővebben: Orosz, 2021.

35 Flammarion, Camille (1873). *L'Atmosphère. Description des Grands Phénomènes de la Nature*. 2. ed. Paris, Libr. Hachette – PIM Könyvtára D 239.

Folytatva a Jókai műveiben megjelenő optikai érdekességek iránti kutakodást, az 1881-es *Akik kétszer halnak meg* című regényben emlegetett „bűvtükör", „torztükör", „boszorkányos tükör" vagy „torzképvágó tükör" kifejezések nyomán akár a tükörhengeres (más néven katoptrikus) anamorfózishoz is eljuthatunk. Ilyesmi bukkan föl a Nemzeti Színház 50. évi jubileumára írt Jókai-színdarabban is, legalábbis, ha a díszletleírásban említett „varázstükör" kifejezést képesek vagyunk a tükrös anamorfózisokra való utalásként is értelmezni. Mégis inkább egy alig ismert késői regénnyel, az 1894-es *Magnéta*val hozakodnék elő, részletesebben is szólva róla, ez mutatja talán legbiztosabban Jókai kitartó, sőt a század vége felé némileg fokozódó érdeklődését az optikai érdekességek iránt.[36] A címszereplő:

> „*Magnéta a legraffináltabb komédiásnő. Figuránsnő, kombinálva szemfényvesztői allűrökkel*" – írja a történetet egyes szám első személyben elmesélő író. „*A bűvészet gépezete áll négy óriási tükör-üveglapból, amik közül kettő egymás fölött jár szabadon, horizontálisan, gép által mozgatva; a harmadik, mely tükörré van amalgámozva, szögletbe hajlítva áll fölötte; a negyedik a színpad hátterét képezi. […] Az alsó tükör-üveglap adja ki az északfényt, a hajnalvilágot, a csillagos eget, az elvonuló felhőket. A felső üveglap egyik végén a földteke, másik végén a holdgömb […] E kettő között fekszem én […] horizontális helyzetben vagyok. A haránt dűlő tükör aztán az alsó üvegen át megvilágított alakomat a színpad tükörlapjára vetve, ott függélyes állásban tűnik fel az alakom. […] A lábammal ellököm magamtól a földtekét […] azzal alám csúszik a tükörlap. A színpadon úgy tetszik, hogy repülök felfelé. A hajamba van tűzve egy csillag. Egy remek gyémántutánzat, melyre villanysugárt irányoznak fölülről.*"[37]

Hogy hosszabban részletezem a modern, Gesamtkunstwerk-igénnyel, vagyis összművészeti szándékkal létrehozott produkciót, annak személyes oka is van. Amint az iménti technikai magyarázkodást elolvastam, azonnal rájöttem, hogy ezt a produkciót magam is láttam, vagy valami olyat, ami nagyon hasonlított hozzá. Sok évvel ezelőtt eljutván Párizsba, a magyar származású direktor vendégeként megnézhettem a *Folies Bergère* revüszínházban az illető néhány produkcióját.[38] Michel Gyarmathy, azaz „Monsieur Michel" nemcsak igazgató és éceszgéber volt, hanem koreográfus, grafikus, és szcenikus is, a jelmeztervezőben csak azért vagyok bizonytalan, mert a táncoslányok többsége nem viselt ilyesmit.[39] Megtudván, hogy hozzá hasonlóan a budapesti Iparművészeti Főiskolán tanultam, hátravitt a színfalak mögé, hogy a tükrös trükkök

36 A Magyarországon alig ismert könyv inkább külföldön ért el sikereket, Fried István *Az elfelejtett regény* című tanulmányából tudható, hogy a 19. század végéig hátralévő hat év alatt öt német kiadása is megjelent.

37 Első megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1894. nov. 13.1.

38 A múlt század hetvenes éveinek végén vagy a nyolcvanasok elején lehetett, Kézdy György színész társaságában kerestem fel Gyarmathyt.

39 Michel Gyarmathy (1908–1996) Balassagyarmatról származó magyar–francia rendező, színigazgató, képző- és iparművész.

közül néhányat megmutasson. Jókai persze nem került szóba, a *Magnéta* pláne nem, de nem csodálkoznék, ha kiderülne, hogy Gyarmathy ismerte a regényt ihlető produkciót, sőt hatott is munkásságára egykoron.

A *Magnéta*ban említett optikai elemek színházi használatáról a Tardonán vele és Muraközyvel együtt bujdosó Telepy Károly[40] festőművész édesapjától, Telepi Györgytől[41] is hallhatott Jókai, aki a Nemzeti Színház díszletmestere, és a Pesten is díszpolgár bécsi Zauberkünstlernek, Ludwig Döblernek,[42] a ködfátyolkép, a fantazmagória és hasonló optikai csodák mágusának magyar követője volt.

Muraközy János: Jókai Mór Tardonán, 1849, olajfestmény, Ráday Múzeum, Kecskemét

A különleges tüköreffektusokat s a köztük felbukkanó „torzképvágó" tükörhengeres anamorfózisokat egyebek közt azért is idéztem ide, hogy előhozakodhassak a formáció pandant-jával, a hengerpalást belső felülete által kínált lehetőséggel, tudniillik a körképpel. Az 1787-ben szabadalmaztatott technika az 1880-as évekre lett igazán népszerű. Európa és Észak-Amerika szinte minden fontos városában volt már legalább egy, amikor Feszty Árpád[43] festőművész elhatározta, hogy Pestnek is fest egyet. A bibliai özönvizet akarta megfesteni. Apósa, Jókai, aki országgyűlési képviselőként tudta, mire lesz pénz a közeljövőben, azt javasolta, hogy inkább, már a millenniumi ünnepségekre gondolva, *A magyarok bejövetelé*t fesse meg.

1894-re került látogatható állapotba a körkép, amelyen Feszty mellett sok festő dolgozott, köztük Mednyánszky László, Újváry Ignác, Spányi Béla, Olgyai Ferenc, Pállya Celesztin, Vágó Pál, sőt Jókai fogadott lánya, Feszty felesége, Róza is, aki állítólag a hullákat festette előszeretettel. Az óriásképen megörökített sok híresség között természetesen ott van Jókai is, a hét vezér közt Álmosként lovagol a 69 éves író, ami azért érdekes, mert ma már úgy gondolják a történészek, hogy Álmos nem is érkezett meg a Kárpát-medencébe, meghalt, mielőtt a magyarok Vereckéhez értek volna, de a Feszty-körképen ott van, ami azt jelzi, hogy Feszty – valószínűleg Jókai tanácsára – Anonymus *Gesta Hungarorumára* támaszkodott.

Szakértőként szerepelt dr. Jókai Mór egy másik Feszty „nagyberuházáson", tudniillik az igazságügyi palota freskóinál, ott ráadásul mint képzett jogász adhatott taná-

40 Telepy Károly (1828–1906) festőművész.

41 Telepi György (1800–1885) színész, festőművész, díszlettervező, drámaíró, fordító.

42 Ludwig Döbler (1801–1864) osztrák bűvész, az optikai illúziók mestere.

43 Feszty Árpád (1856–1914) festőművész.

Feszty Árpád: A magyarok bejövetele. A Körkép részlete, 1849, olajfestmény, Ópusztaszer, Nemzeti Történeti Emlékpark

csokat, és persze szívesen vállalta, hogy modell is legyen; országnagyként jelenik meg II. Ulászló király udvarában, Werbőczy kíséretében.

A millenniumi kiállítás főbejáratával szemben (a mai Szépművészeti Múzeum helyén) fölállított Feszty-körkép közelében, a Király utcai fasor végén egy másik rotundában egy másik panorámakép is elkészült hamarosan: a *Pokol*.[44] Az ötletadó és igazgató az a Gárdonyi Géza volt, aki mellesleg a Feszty–Jókai-féle panorámakép vállalkozás, a Magyar Körkép-Társaság titkári teendőit is ellátta. Jókai ugyan tapintatosan elkerülte, hogy konfrontálódjon a konkurenciát teremtő ifjú kollégával, lánya, Fesztyné azonban nem tett lakatot a szájára a barátok között Görének szólított író vállalkozásával kapcsolatban: *„bádog-fantáziával megrajzolt, bádogból kivágott, bádog kárhozottak gyűjteménye.* […] *Szegény bádog pokol*. […] *Görének semmi művészettörténeti kultúrája nem volt. (Sőt – valljuk meg az igazat –, egyáltalán nem értett a képekhez, – a piktúra mindörökre szerencsétlen szerelme volt.)*" (Fesztyné, 1924, 14.) Gárdonyi a Feszty-szalon gyakori vendégeként közelről ismerte Jókait, s hogy riválist látott benne, azt egy, az író festő voltára utaló megjegyzése is tükrözi: *„Minden alakja, mintha színész volna. Érezni rajtok a festékszagot."* (Gárdonyi Géza, 1938, 50.)

[44] Gustave Doré Dante *Isteni színjáték*ához készített illusztrációi nyomán a kompozíciót Molnár Árpád, Trill Géza és Lányi Géza operaházi díszletfestők kivitelezték, majd, már a megnyitó után Federico Ballester vezetésével egy Itáliából érkező festőcsoport is beszállt a munkába. A leírások alapján a *Pokol* izgalmas „multimédia" vállalkozás lehetett, sokkal kreatívabb mű, mint a Feszty-körkép, bár csak azok a rajzok maradtak meg belőle, amelyek a *Divina Commedia* Gárdonyi által magyarra fordított, és a körkép kísérőfüzeteként megjelentetett első részét, *A Pokol*t (1896, 133.) illusztrálták.

A Gárdonyit „kiosztó", az irodalomtörténészek által III. Róza néven emlegetett kardos menyecskében[45] Jókai saját ifjonti festői tálentumát vélte fölfedezni, és igyekezett egyengetni a később nevére is vett művészpalánta útját. Budapesten Székely Bertalannal és Lotz Károllyal taníttatta, majd Székely javaslatára a müncheni festőakadémián Liezen-Mayer Sándorhoz íratta be.

Jókai Mór és Jókai Róza: Jókai mellképe, 1898, olajfestmény, Petőfi Irodalmi Múzeum

Egy másik nagy történelmi tablón, Munkácsy Mihály 1893-ban befejezett, egyetlen magyar történelmi témájú képén, a *Honfoglalás*on is feltűnik Jókai. Talán a festő hálá-ját jelzi, hiszen Jókainak nem kis része volt benne, hogy a készülő Országház részére képet rendeljenek a Párizsban élő híres festőtől, s alighanem abban is, hogy Munkácsy elfogadja a megbízást.[46] Mivel a vázlatokon és a legkidolgozottabb feles méretű verzión még nincs rajta az író, sőt a végleges kép festése során készült fényképeken is más arc látszik ott, ahova később Jókai került, arra kell gyanakodnunk, hogy Munkácsyt később figyelmeztette valaki, hálá-ját illő lenne egy képbe applikált Jókai-portréval fejezni ki. Hogy maga az író lett volna? A titkár és monográfus, Malonyay Dezső szerint Munkácsy egy kis Jókai-arckép alapján állt neki – lehet, hogy az író postázta a képet Neuillybe? –, hogy a már kész festmény egyik szereplőjét Jókaivá alakítsa át; nem volt egyszerű feladat az író eredendően szelíd ábrázata miatt. Vajon adott-e abban tanácsokat a festőnek e szelíd férfiú, hogyan legyen a téma tapintatosan megjelenítve, úgy, hogy a soknemzetiségű ország házához illő legyen? Ha nem is tudható, azért kikövetkeztethető Malonyaynak a *Honfoglalás* Jókai arcképének festéséhez fűzött magyarázatából.

„*Jókai fejét két óra alatt megcsinálta egy marcona, öreg vezér fejéből, bár bajos volt a poéta-király barátságos arcát és szelíd kék szemeit harmóniába hozni a harcias környezettel* […] *úgy nézett a vitézekre, mintha azt mondta volna: »Ugyan miért nem hagytok már békét egymásnak? Teszitek le rögtön azokat a kardokat!«* […]

45 I. Róza: Laborfalvi Róza (1817–1886) színésznő, Jókai Mór első felesége. II. Róza: Benke Róza (1836–1861) Laborfalvi Róza és Lendvay Márton színész lánya, akit apja nem vett a nevére. III. Róza (1861–1936): Benke Róza és egyes, nem bizonyított feltételezések szerint id. gróf Andrássy Gyula, a későbbi miniszterelnök lánya, akit Jókai 1886-ban, huszonöt évvel II. Róza halála után, és I. Róza halála évében, hivatalosan adoptált, majd 1888-ban Feszty Árpád festőhöz feleségül adott (Feszty állítólag magát Jászai Marit kosarazta ki a Jókai lány miatt). A Jókai második házasságát ellenző III. Rózát Jókai 1904-ben kitagadta az örökségből. A hölgykoszorúba lehetne még illeszteni III. Róza lányát, Jókai nem vér szerinti unokáját, Masát, teljes nevén Feszty Mária Adrienne Carmela Lídia Olgát (1894–1979), aki szintén festőművész lett.

46 1882. március 9-én, a Munkácsy tiszteletére rendezett országgyűlési lakomán vetette fel Jókai, hogy „*méltó volna a magyar nemzethez, hogyha őseink honalapításának képe az évezredes ünnepély alkalmára Munkácsy ecsetje által megörökíttetnék, amely kép méltán helyet foglalhatna az akkor mindenesetre készen leendő új országház nagytermében*". (*Pesti Hírlap*, 1882. márc. 10.)

Munkácsy hát szigorúabbakká tette néhány ecsetvonással a szemöldökeit, de akkor meg nem hasonlított Jókaihoz. »Mit csináljak vele? Nem tud ő haragudni ezekre a tótokra.«" (Malonyay, 1898, 200., 202.)

Munkácsy Mihály: Honfoglalás, részlet (Jókai középen, lóháton), 1893, olajfestmény, Országház, elnöki-fogadóterem

Magam az 1990-es évek elején láttam először a közönség számára nem könnyen hozzáférhető nagy képet; maga Göncz Árpád mutatta meg, mosolyogva téve hozzá, hogy nem sokkal korábban a magyarfaló Vladimír Mečiar szlovák miniszterelnököt is betessékelte a parlament Munkácsy-termébe, aki nem is tolerálta rosszul az Árpád (és a barátságos Jókai) előtt hajlongó szlávok látványát.[47]

Alighanem Munkácsy legnagyobb sikere is kapcsolatba hozható Jókaival. A *Milton az* Elveszett paradicsom*ot diktálja leányainak* című festmény nem csak az 1878-as világkiállítás aranyérmét nyerte el, de a Párizsban mellére tűzött becsületrend, a Bécsben megkapott nemesi cím és a pesti Vaskorona-rend is a *Milton*-kép közvetlen folyománya volt. A *Milton*-képé, amelynek témáját és eszméjét – tudniillik a világtalan ember szükségszerű passzivitásából kibomló drámát – gyaníthatóan Jókai két évvel korábbi, *Milton* című,[48] egy vak német színész felkérésére írt színdarabjából kölcsönözte a festő.[49]

47 1992. szeptember 9-én fogadta Göncz Árpád köztársasági elnök Vladimír Mečiar szlovák miniszterelnököt a magyar parlamentben.

48 Jókai Mór: *Milton,* bemutató: Nemzeti Színház, 1876. ápr. 3.

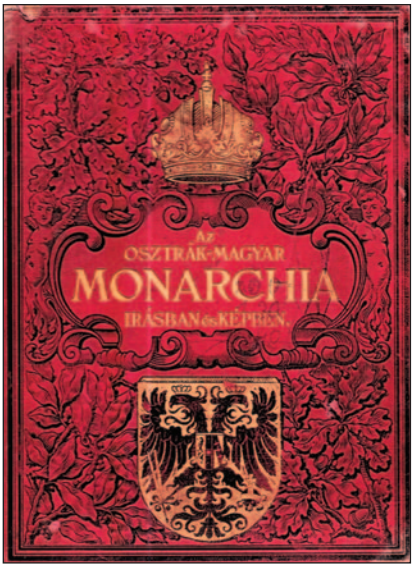
49 *„Az a szituáció, amelyet Munkácsy Mihály örökített meg Milton c. festményén lényegében Jókai színműírói fantáziájában már három évvel a kép keletkezése előtt kialakult."* (Solt, 1975, 302.)

Munkácsy Mihály: Milton, olaj, vászon, 1878, Magyar Nemzeti Galéria

Jókainak a *Honfoglalás* kép kapcsán említett bölcsességére és diplomáciai érzékére egy másik, képzőművészettel is kapcsolatos óriásvállalkozásnál is szüksége lehetett. Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című 21 kötetes könyvsorozat magyar kiadásának főszerkesztője volt, azért nem a legfőbb szerkesztő, mert erre a posztra az „ötletgazda", Rezső királyfi (Rudolf főherceg) tartott igényt. (Az osztrák változat főszerkesztőjének Joseph von Weilen udvari tanácsost választották.)

A címoldal szerint *„Rudolf trónörökös főherczeg Ő császári és királyi fensége kezdeményezéséből és közremunkálásával"* készültek a könyvek. A sorozat Magyarországot ismertető köteteinek rajzolóit azért érdemes felsorolni, mert egy művészi bizottság nevében, melynek tagja volt pl. Benczúr Gyula, Feszty Árpád, Roskovics Ignác, maga Jókai kérte föl őket, vagyis a lista az ő ízlését is tükrözi, még akkor is, ha az első négy név esetén azért a kötelező udvariasságnak is lehetett némi szerepe.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című könyvsorozat egyik címlapváltozata

Stefánia özvegy trónörökösné főherczegnő Ő cs. és kir. Fensége, Klotild főherczegnő Ő cs. és kir. Fensége, Mária Dorottya főherczegnő Ő cs. és kir. Fensége, Lujza Szász-Koburg-Gothai herczegnő Ő kir. Fensége, továbbá Aggházy Gyula, Ágotha Imre, Baditz Ottó, Barabás Miklós, Bellosics Bálint, Benczúr Béla, Benczúr Gyula, Biczó Géza, Cserna Károly, Dörre Tivadar, Ebner Lajos, Feszty Árpád, Forberger Vilmos, Gajzágóné Fluk Paula, Goró Lajos, Greguss Imre, Greguss János, Gyárfás Jenő, Háry Gyula, R. Hirsch Nelli, Hollós Károly, Jankó János, Jantyik Mátyás, Jókai Mór, Kacziány Ödön, Keleti Gusztáv, Kimnach László, Liezen-Mayer Sándor, Ligeti Antal, Mannheimer Gusztáv, báró Mednyánszky László, Melka Vincze, Mészöly Géza, Miess Frigyes, Munkácsy Mihály, Nádler Róbert, Nagy Lázár, Neogrády Antal, Olgyay Ferencz, Pap Henrik, Papp Sándor, Pállya Czelesztin, Pataky László, Paur Géza, Predics Uros, Rauscher Lajos, Révész Imre, Richter Aurél, Roskovics Ignácz, Spányi Béla, Székely Bertalan, Szinte Gábor, Szirmai Antal, Tornay Gyula, Tölgyessy Artur, Túry Gyula, Újváry Ignácz, Vágó Pál, Vastagh György, Wagner Sándor, Zichy Mihály, Zsolnay Julia. (A képek fametszetei Morelli Gusztáv tanár intézetében készültek.) (Cennerné Wilhelm, XXI. kötet, impresszum) Aki képes végigbogarászni a listát, annak bizonnyal megakad a szeme egy rajzoló nevén: Jókai Mórén. Jókai, a szerkesztő Jókainak, az illusztrátornak is adott feladatot. Petőfi Sándor kiskőrösi szülőházát például vele rajzoltatta le.

A teljes könyvsorozatban 4500 kép van, de tanulságos lehet egy olyat is szóba hozni, amelyik végül nem került bele. Egy Zichy Mihály-illusztrációt.[50] Voltaképp monokróm festményt. A címe: *A magyar nép*. A Magyarországot bemutató első kötetben szerepelt volna, az azonos című fejezet élén; ezt a fejezetet maga Jókai írta. Ott van a képen minden, ami történelmünkről a szerkesztő – vagy inkább az illusztrátor – eszébe juthatott: Árpád pajzsra emelése, a tatárdúlás és Hunyadi törökverése, a 48-as forradalom. Deák, Petőfi, Liszt Ferenc, sőt egy paripa nyergében maga Ferenc József is, ahogy a budai vár előtt a koronázási dombon kardjával a négy égtáj felé suhint.

A festmény legfeltűnőbb tárgya, a kompozíció uralkodó motívuma azonban az akasztófa. A bitóra borított gyászkárpitot nehéz lenne úgy értelmezni, hogy borítsunk fátylat a múltra.

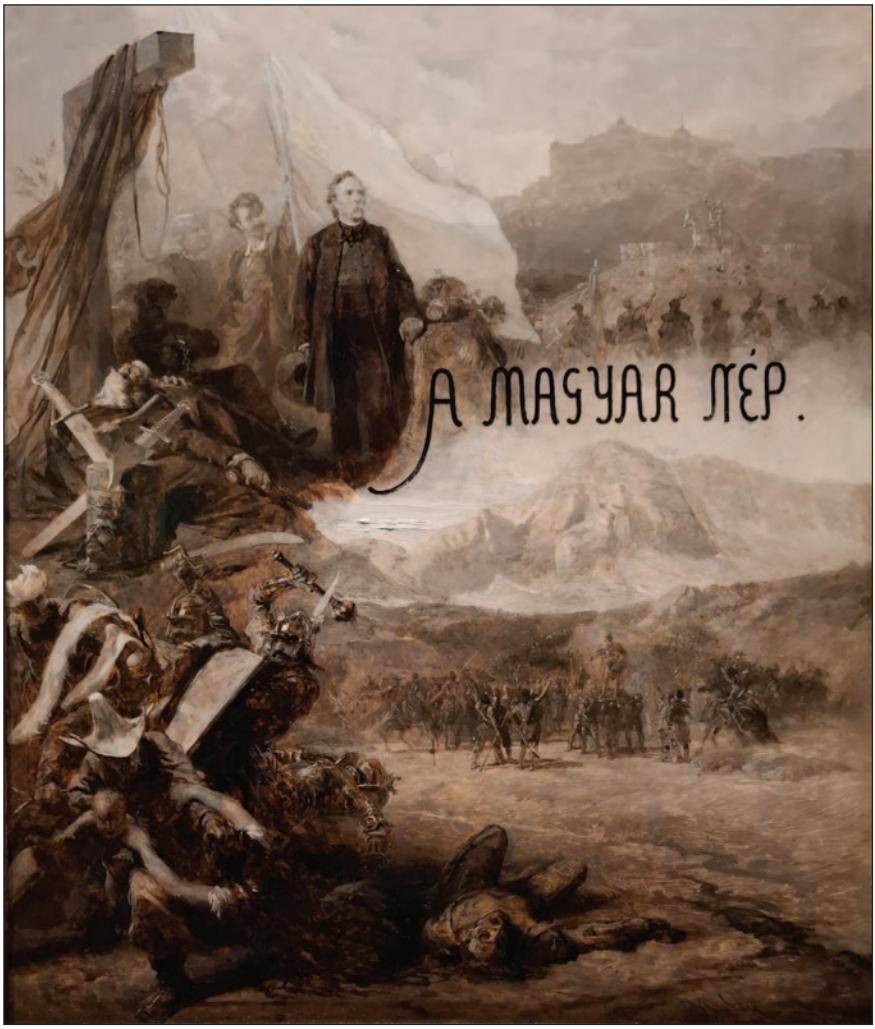

Jókai Mór: Petőfi szülőháza, 1880, ceruzarajz, Petőfi Irodalmi Múzeum

A Jókai-rajz nyomán készült másolat *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvben

50 A kép történetére egy korábbi tanulmányban (Orosz, 2026, 5.) már kitértem.

Zichy Mihály: A magyar nép, 1887, olajfestmény, Petőfi Irodalmi Múzeum

Ami szavakra fordítva békés, jelképes gesztusnak tűnhet, az lerajzolva felelősségre vonássá, váddá, sőt szinte tetemrehívássá változik. Hogy érthető legyen a két műfaj közti alapvető különbség, ahhoz kézbe kell venni egy másik könyvet. A *Vasárnapi Ujság* 1890. március 2-án tudósított róla, hogy végre megjelent Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című művének harmadik kötete a Franklin Társulat kiadásában.[51] A törökökkel vívott utolsó csatával kezdődik a negyvenhárom fejezetből

51 Az első kötet, amely Mohácsig beszéli el történelmünket 1854-ben jelent meg, és a túlélés eszközeként tekintettek rá az olvasók, a művet forrásanyagnak használó irodalmárok, és nem utolsósorban a képzőművészek is. Hosszan lehetne sorolni a nemzeti múltból választott példázatokat, amelyeket szinte bizo-

álló könyv, és a szabadságharccal zárul, illetve van még két későbbi fejezet is, ezek *A múltakra vetett fátyol* és *Magyarország van* címet viselik.

Ha Jókainak valóban szándékában állt volna bemutatni a koronahercegnek a Zichy-festményt, akkor alighanem a könyv *A múltakra vetett fátyol* című szövegének felolvasásával vagy legalább néhány mondatának idézésével kezdte volna a bemutatót. A rövid írás így kezdődik: „*Idáig tartott a magyar szabadságharc dicsőségének a története. Ami ezután következik, azt takarja »a múltakra vetett fátyol«, melyet a magyar országgyűlés az 1867-iki kiegyezéssel két évtized elfeledésre méltó eseményeire borított*." Arra most nem térnék ki, hogy a '67-től visszaszámolt két évtizedben nem csak a véres megtorlás, de a forradalom és a szabadságharc évei is benne foglaltatnak, vagyis az idézett gondolat szerint épp a legszebb Jókai-regényeknek témát adó időszakot kéne láthatatlanná tenni, inkább visszatérek az író feltételezett szándékára.

A festmény erejének tompításához oly jól kieszelt szöveg tehát talán alkalmas lett volna a királyfi meggyőzésére vagy legalább megnyugtatására, csakhogy amikor Jókai *A múltakra vetett fátyol*t írta, legalábbis amikor az írást tartalmazó könyv megjelent, a koronaherceg már több mint egy éve a kapucinusok bécsi templomának kriptájában feküdt.[52] A szavak értelme és a kép jelentése közti feloldhatatlan feszültségről már nem lehetett véleménye. Nekünk azonban szöget üthet a fejünkbe, hogy *A múltakra vetett fátyol* című fejezet második mondatában Jókai újra megismételte a cím három szavát: „múltakra vetett fátyol"; és a szavak idézőjelek között ismétlődnek meg. Vajon csak a címre utalnak vissza az idézőjelek vagy valami másra? Higgyük-e, hogy Zichy Mihálynak *A magyar nép* című festményére, a festményen álló bitófát takaró gyászlepelre gondolt Jókai, amikor a macskakörmöket kitette?[53]

Ha 1890-ben meg is fordult Jókai fejében ilyesmi, attól a késői elemző véleménye még nem változik. Az akasztófa Zichy saját invenciója volt, „önszorgalmúlag" emelte azt a kompozíció központjába. Ami *A walesi bárdok* esetében csak egy idegen ország történelmébe transzformált jelkép volt, Madarász Viktor *Hunyadi László siratása* című festményén a múlt évszázadok ködébe rejtett rezignált utalás, és Erkel *Bánk bán*ja is csak olyan példa, ami elől homokba dughatja fejét, aki nem elég bátor felfogni annak értelmét; az a Zichy-képen oly direkt vád, hogy erősebben tán nem is lehetne megfogalmazni: „Te tetted ezt, király!"

---

nyosan Jókai könyve alapján választottak témául a festők. Noha semmi utalást nem találtam rá, hogy szándékolt hasonlóságról lenne szó, mégsem tudom kizárni a gondolatot, hogy Madarász Viktor 1858-as, Zách Feliciánt ábrázoló festményén magát Jókait festette meg. (Jókaira nagy hatást gyakorolt Madarász művészete, a *Szerelem bolondjai* című regényében szerepelteti is műveit, a Zách Felicián-festmény Harter Nándor dolgozószobájának falán függ.)

52 *A magyar nemzet történeté*ből Jókai egy rövidebb, népiskolák számára egyszerűsített változatot is szerkesztett, ami ráadásul ugyanabban az évben, 1884-ben jelent meg, mint amikor a Zichy-festményt állítólag bemutatta Rudolfnak, csakhogy ebből a diákok számára írt változatból hiányzik *A múltakra vetett fátyol* című fejezet.

53 *A múltakra vetett fátyol* folytatása is oly tapintatos és békülékeny, hogy nehéz lenne párba állítani a Zichy-festmény vádlóbb hangütésével. „*Az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat, Buda várának ostroma olyan események, melyeket meg nem történtté tenni jó volna: ellensúlyozva az osztrák részről történtek által: a március 3-iki összmonarchiai alkotmánytervvel, az orosz invázióval, Henczy vandalizmusával, Haynau kegyetlenkedéseivel: az örök feledség vak sötétje temesse el őket! Hibák, melyek hibákat szültek, rémek, melyek egymást követték és megsemmisíték: halottak, akik nem kérnek emlékkövet: csak füvet és mohot sírjaikra. De olyan sűrű mégsem lehet ez a fátyol, hogy a magyar nemzet szabadságáért küzdő szellemének dicsősége századokon keresztül át ne ragyogjon alóla.*"

Nem nehéz elképzelni a szerkesztő Jókai dilemmáját, vajon el lehet-e fogadtatni a mégoly liberális, magyarbarát („*még nagyobb magyar, mint én*" – idézi az unokahúg, Jókay Jolán a nagybácsit)[54] és az íróval kifejezetten jó személyes kapcsolatban álló Habsburg Rudolffal (Jókai gyakran a meghittebb Rezső néven emlegette) egy ilyen témájú képet? Vagy meg sem szabad próbálkozni ilyesmivel, inkább sűrű sajnálkozások közepette vissza kell adni Zichynek, s megkérni, hogy ugyan javítsa már ki, vagy szíveskedjék festeni egy másikat. Mindegyik verzió megtörténhetett – legalábbis a megmaradt dokumentumokból mind kihámozható.

Az egyikről a *Nemzet* című lap 1887. március 6-i dátummal megjelent cikke adott hírt, melyben *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozat szerkesztőségi tanácskozásáról tudósít. A kétórás tanácskozást Rudolf trónörökös főherceg a budai királyi palotában az osztrák és a magyar rész szerkesztőinek jelenlétében tartotta; magyar részről Péchy Imrét, a magyar államnyomda igazgatóját, Keleti Gusztávot, az országos mintarajztanoda igazgatóját, továbbá Jókai Mór és Nagy Miklós szerkesztőt hívta meg. A tanácskozás tárgyát az eddig elért eredmények s az ezután követendő kiadási rend képezték. Eldöntötték, hogy „*a magyar nép jellemzéséről szóló füzetek*[55] *június, július és augusztus hónapokban fognak kiadatni, a két utóbbi Zichy Mihálynak remek alkotású rajzaival, melyek, eredetiben bemutatva, mind a főherceg trónörökösnek, mind az osztrák szerkesztőségnek föltétlen elismerésével találkoztak*."

A trónörökös és az osztrák szerkesztőség tehát kifogástalannak tartja Zichy munkáját; legföljebb az gondolkoztathatja el az olvasót, s őt is talán csak a szöveg újraolvasása után, hogy a magyar népről szóló, három füzetre terjedő szakasznak csupán a második és a harmadik részében, a füzetként júliusban és augusztusban megjelenő számokban szerepelnek a művész illusztrációi. Az elsőben, a júniusiban nem, holott itt kellene lennie a címadó képnek. Aki volt már szerkesztőbizottsági értekezleten, az azt gondolná, hogy a Zichy-rajzok nagy tetszéssel végbement elfogadása után Jókai szót kért, s elmondta, ugyanattól a zseniális művésztől, aki az imént bemutatott tizenegy képet festette, érkezni fog egy tizenkettedik kép is, amelyet az első füzet elejére szán. A királyfi ekkor elégedetten bólintott, aztán azt is hozzátette, hogy egy ekkora művésztől újra csak remekmű érkezhet, amit ő látatlanban máris elfogad.

Ha figyelmesen olvassuk tovább a *Nemzet* tudósítását, abban néhány mondattal később újra szóba kerülnek a füzetek. „*Az egész mű úgy tartalmi érdekességben, mind technicai kiállítás dolgában, észrevehetőleg halad fejlődési stádiumain előre. A legközelebbi osztrák füzetben fog jönni a Duna-ligetek leírása Rudolf főhercegtől* […], *a magyar füzetben pedig a magyar nép jellemzése Jókai Mór tollából, az említett Zichy Mihályféle remek rajzokkal, mely három füzetre fog kiterjedni.*" Mintha zavar mutatkozna a tervezetben, előbb csak a július–augusztusi füzetekben szerepelt volna Zichy, utóbb viszont mindháromban. Vajon a szerző elfelejtette, miről szóltak korábbi mondatai,

---

54 „*Még nagyobb magyar, mint én – mondta bátyám –, mert én ki akartam húzni néhány osztrák-ellenes dolgot, de a trónörökös nem engedte. Mondom, hogy majd ez nem fog tetszeni a németeknek. Én csak azt mondom – folytatta bátyám –, hogy imádkozzék minden hazafi Rudolf életéért, mert Könyves Kálmán óta nem volt ily királya az országnak, mint Rudolf lesz!*" (Hegedüsné, 1927, 337.)

55 A terv szerint először olcsón megvásárolható füzetekben jelentették meg az anyagot, később a füzetek alapján készültek el az díszes kötésű könyvek.

vagy az általam csupán feltételezett és Jókai szájába adott közbevetést, hogy tudniillik Zichy küld majd egy füzetnyitó tizenkettedik képet is, a cikk szerzője máris készpénznek veszi.[56]

Mielőtt értékelnénk az első verziót, lássuk a másodikat, egy Zichy által Nagy Miklósnak, Jókai szerkesztőtársának írt levelet, amelyből kikövetkeztethető az előzmény, hogy tudniillik kétségek merültek föl az akasztófás képpel kapcsolatban. A levél keltezése 1886. december 24., vagyis úgy időzítette a művész a levelet, hogy a 1887. március 6-án tartandó szerkesztőbizottsági értekezletig megérkezzen, de a feltüntetett dátum egyúttal Jézus születésnapja is, ami a levélkezdő, meglehetősen kioktató bibliai utalás miatt – a dicső magyar múlt megtagadását azzal állítja párhuzamba, ahogy Péter megtagadta Jézust – nem lehetett véletlen.[57] Egy skiccet küld, ha hevenyészettnek nevezném, azzal túlértékelném, s a sorok közt két bélyegméretű tollrajzot, amolyan tessék-lássék vázlatokat, melyek legföljebb arra valók, hogy a művész jó (?) szándékát igazolják, ám arra semmiképp, hogy egy metsző, még ha a levélben említett „*a mi ügyes Morelli*[58] *urunk*" is az illető, nyomódúcot csinálhasson belőlük. Az akasztófa helyére javasolt motívum „*egy eltörött fa, melynek gyökeréből egy új erőteljes ág fakadt ki*". Hogy a levél zárómondatából egy cseppnyi gúnyt is képes vagyok kihallani, az már az én hibám: „*Jókainak kérem legbarátságosabb üdvözletemet átszolgáltatni*".

Hátravan még a harmadik verzió. Ezt már maga Jókai tudja leghitelesebben elmondani.

> „*Ezelőtt két évvel, midőn a nagy népismei munkához írott czikkemet, a* Magyar nép jellemrajzai *geniális művész hazánkfia, Zichy Mihály illusztrálta nagybecsű rajzaival: én ezeket kötelességszerűen bemutattam a trónörökösnek. Itt történt az a budai királyi várlakban, a magyar bizottsági tagok s az osztrák rész szerkesztője, Weilen József jelenlétében. Zichy Mihály tizenkét képet küldött a munka számára, de azokból csak tizenegy jelent meg reprodukálva, ugyanazoknak az eredeti olajfestményei lettek ki is állítva: a tizenkettedik nem jelent meg, közszemlére sem lett kitéve, azt Zichy Mihály nekem ajándékozta, én őrzöm*[59] *most is. Ez a rajz kezdő képnek volt szánva a »*Magyar Nép*« czikkhez; remekül összeállított szimbolikus vázlata volt az a magyar nemzet életének, elkezdve a honfoglalók fejedelem-emelésén egész a 67-diki koronázási ünnepélyig, közben sorositva a történelmi viszontagságok jelképei, egyes alakok és csoportozatokban. Az epochát jelző alakok közt ott volt gróf Széchenyi István is, a végzetes pisztollyal lehanyatlott kezében, ősz feje hátra szegve. Rudolf trónörökös hosszasan elnézte ezt a képet, miután a többit magasztalva fogadta el (én ezt utoljára hagytam) s aztán így szólt: »Nagyon szép rajz, geniális*

[56] Biztosan nem véletlen elírásról van szó, hiszen egy nappal később a *Pesti Napló* tudósításában ugyancsak előbb két, majd három Zichy által illusztrált füzetről esik szó.

[57] Szentpétervároon, ahonnan Zichy a levelet küldte, a Megváltó születését tizenhárom nappal később ünnepelték Zichy Mihálynak Pétervárott 1886. december 24-én Nagy Miklóshoz írott levelében *A magyar nép* címképéhez két kis vázlat (ceruza, toll) található. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár, Parlamenti Múzeum anyaga.

[58] Morelli Gusztáv (1848–1909) fametsző.

[59] Jókai-hagyaték – PIM Művészeti, Relikvia- és Fotótár

kompozícziő, de ezt mi a munkába fel nem vehetjük: Széchenyi alakja miatt. Egy ilyen dicső hazafit mint öngyilkost nem szabad nekünk e munkában bemutatnunk. Bármi magas indoka volt is e tettének, az öngyilkosság nem megdicsőítésre hivatott cselekvény.« Heten voltak rajtam kívül, akik e szavakat emlékükbe edzék. Ha én nekem azt mondta volna valaki, hogy ezt a szót el lehet felejteni egynek azok közül, akik azt hallották! Magának annak, aki ezt kimondta! […] És mégis úgy lett… Ki tudja véges elmével utolérni ezt a rejtélyt? Mely szem nem tud keresztüllátni ezen a saisi kárpiton?" (Jókai, 1889, 3.)[60]

Zichy Mihály: A magyar nép, 1887, olajfestmény, részlet, a bitófa alatt a halott Széchenyi

A felséges trónörökös tehát – legalábbis Jókai emlékezése szerint – kivágta magát; megtalálta a legbölcsebb megoldást, amivel elkerülhette, hogy az akasztófára terelődve kínossá válhassék a diskurzus. De úgy történt-e minden, ahogy legnagyobb mesemondónk emlékezett? Ha kétségeink támadnak, az leginkább Jókai írásának időzítése miatt lehet. Az emlékező mondatok 1889. május 5-én, a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén hangzottak el, ahol Jókai „zúgó éljenzéssel kisért" beszédben emlékezett a magával – Széchenyihez hasonlóan – önkezével végző trónörökösre.[61]

60 Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén, 1889. május 5-én.

61 A *Vasárnapi Ujság* 1889. május 12-i száma közölte az akadémiai ülés teljes anyagát, mely az elmúlt időszakban elhunyt tizennégy tudós méltatása volt. Jókainak a Rudolfról szóló megemlékezése volt a nap záróeseménye.

A kép kapcsán felbukkant egy másik adat is – igaz, már az érintettek halála után –, mely szerint a képet Zichy két példányban festette meg, s a másolat Szentpéterváron „a cárnő hálószobáját" díszítette.[62] Nem könnyű elhinni, hogy a cárnő – helyesen cárné – hálószobájában ilyesfajta kép függött volna, arról azonban, hogy készülhetett egy másolat is, egy 1887. februári, tehát a hivatalos bemutatás előtti napokban írt Zichy-levél nyomán mégis elgondolkozhatunk. A levél a Jókainak küldött ajándékkép – tehát nem a könyvbe szánt illusztráció kísérőlevele volt.[63]

A dokumentumok ugyan ellentmondanak egymásnak, ám a történet talán mégis rekonstruálható:

1. Jókai megbízza Zichy Mihályt tizenkét illusztráció, köztük *A magyar nép* című egész oldalas fejezetkezdő kép elkészítésével.
2. Zichy a szerkesztői instrukciókat, de inkább saját elképzeléseit követve elkészíti a festményt, és eljuttatja Jókainak.
3. Jókai megbízza Nagy Miklóst, hogy küldje vissza a képet, illetve annak „nagyság arányba hozott fényképmásolatát", s tapintatosan kérje meg a művészt, hogy az akasztófát valahogy iktassa ki.
4. Zichy, mielőtt átfestené az ominózus részletet, egy vázlatrajzon ismerteti elképzelését, hogy mit lehetne az akasztófa helyére festeni. Mivel semmi kedve nincs a javításhoz, eleve olyan vázlatot küld, amelyről tudható, hogy Jókai (és Nagy Miklós) nem fogadhatja el.
5. Jókai (vagy Nagy) sajnálkozó levélben lemond a kép közléséről.
6. Zichy az eredeti képet Jókainak ajándékozza, aki megkéri vejét, Feszty Árpádot, hogy készítsen ugyanezzel a címmel – *A magyar nép* – egy politikai szempontból kifogástalan „pótképet".

Az egykori forradalmárból a hon legnyájasabb polgárává békülő író tehát, aki Mikszáth szerint az ellentétek elsimításában lelte örömét,[64] sosem mutatta meg Zichy képét a királyfinak; inkább bekereteztette, s kiakasztotta a dolgozószobájában mint a művész ajándékát, ahol azt Erdélyi Mór fényképész 1892-ben meg is örökítette.[65]

Hogy Zichyvel nem lesz könnyű dolgoznia, arra azért számíthatott Jókai. Az Athenaeum kiadó a *Petőfi Sándor összes költeményei* díszkiadásába 1875-ben három

---

62 A második változatról szóló adatot a *Világ* a *Jókai hagyatéka* című cikkben E. V. aláírással 1911. október 15-én közölte.

63 A Szentpéterváron élő Zichy 1887. február 6-án – tehát úgy időzítve, hogy a március 6-i szerkesztőbizottsági ülés előtt megérkezzen – az alábbi sorok kíséretében küldte el Jókainak az ominózus képet (vajon az eredeti volt, vagy az a bizonyos hálószobai másodpéldány?): *„Reménylem, hogy e képben Te is úgy nem fogsz látni valami hetykéző, távol földről nem is nagy bátorságot tanúsító felségsértést, mint én. Ilyesmire gondoltam, mikor népünk történetéből e szomorú – borzasztó is, de kiirthatatlan szívósságunkat jellemző eseteket választottam. A népek sorsát kiemelő emlékezések eltérnek és eltérhetnek, a jelenkori közélet, és a Salon udvarias gyengédségű modorjától […]"* OSZK Kézirattár Fond V/681.

64 *„Szeretetreméltó, kedves, nyájas, nyílt, barátságos, egyszerű, szerény. Ő az egyetlen ember, akinek nincsen egyetlen személyes ellensége sem. De hol is szerezte volna?"* Mikszáth Kálmán: *Jókai mint képviselő (Pesti Hírlap,* 1894. január 6., 6. sz., I 7. l.)

65 A felvétel megjelent: Magyar Szalon 20. köt. jan. Erdélyi Mór fotóját azért is érdemes fölemlíteni, mert rajta a falon függő Zichy-kép alatt két kinyitott festődoboz is látható, ami igazolja, hogy Jókai nem hagyott fel a festészettel, s ha nem is oly intenzíven, mint „sarjú gyermekkorában" vagy kecskeméti joghallgatóként, vagy a tardonai bujdokolás során, mégis hozzátartozott a mindennapjaihoz. (eredeti fotó: PIM lt. sz. F 4648)

Erdélyi Mór: Jókai Mór dolgozószobájában, 1892, Petőfi Irodalmi Múzeum

képet rendelt – inkább kért – az akkor Nizzában élő, éppen hazalátogató művésztől. Zichy a *Jövendölés*t, *A költő s a szőlővesszőt* és *A király és a hóhér*t választotta.[66] *A király és a hóhér*t! A festő a fivérén, Antalon keresztül juttatta el a kiadóhoz a képeket, ám a testvér levélben próbálta jobb belátásra bírni Mihályt. „*Ami az Athenaeumot illeti, meglehet, hogy ezen urak kapva kapnak a te* Király és hóhér*odon. […] De kérdezd meg* […], *ha megbízol Jókaiban, aki mint demokrata író most kapta meg a Szent István-rendet és egy munkáját a mi »imádott« királynénknak dedikálta, kérdezzük meg őt, jó lesz-e?*" (Berkovits, 1964, 96; 103–106.) Hogy megkérdezte-e Jókait *A király és a hóhér* felől Zichy Mihály, az nem tudható. És persze az sem, hogy ha megkérdezi, az változtatott-e volna bármit is a későbbi könyvsorozattal kapcsolatos komissión.[67]

Jókai véleményével egyet kell értenünk, tudniillik *„aki Zichy Mihály művészi tehetségét meg akarja ítélni, az ne a festőállványnál, hanem a rajzoló táblánál keresse föl. A rajzban Zichy fölötte áll minden előttem ismeretes művésznek, még Dorénak is."*[68] Ott

66 A Zichy-rajzok megjelenési helye: *Petőfi Sándor összes költeményei. Hazai művészek rajzaival díszített képes kiadás.* Budapest, Athaeneum, 1878, 164., 340., 666. egész oldalas lapokon.

67 Zichy Mihály később sem juhászodott meg. 1892-ben, amikor az aradi Kölcsey-Egyesület megkérte, hogy küldjön képet a készülő *Aradi vértanúk albumá*ba, azonnal vállalkozott rá. Két rajzot küldött (*Az 1848–49-es szabadságharc allegóriája* és *Az alkotmány allegóriája*), két sokatmondó dátum: 1849 és 1867, és mindkét képen ott magaslik az akasztófa. (Varga, 1890.) Az egyesület a rajzok alapján készült nyomatokat nem csak az albumba tette be, de a művész engedélyével önállóan is árulta. A haszonra Zichy nem tartott igényt.

68 Jókai Mór *Látogatás a Helikonon* című írása akkor született, amikor az író meglátogatta a festőt Zala megyei birtokán. (*A Hon,* 1880. szept. 21.)

van már a mondatban, amit az utókor tényként fog rögzíteni, hogy Zichy grafikusként jelentősebb alkotó volt, mint festőként, de talán az is fölsejlik benne, hátha kiudvarolható Zichyből néhány Jókai-könyv illusztrálása. Mert hiába tolongtak Jókai körül a művészhadak, a regényei mellé kötött rajzok meg sem közelítették *Az ember tragédiájá*hoz vagy az Arany-balladákhoz készített Zichy-litográfiák színvonalát, és azokat sem, amelyeket Lermontov és Rusztaveli verseihez rajzolt. Ha nem is osztjuk Tichy Kálmán véleményét, hogy „*legfeljebb Velasquez, Van Dyck, vagy Tintoretto művészete lenne méltó arra, hogy Jókai regényhőseit megjelenítse*" (Tichy, 1925, 132–140.),[69] de az igaz, hogy a Jókai-könyvekben megjelenő képek színvonala messze a kortárs európai regényeké mögött maradt. Szomorúan lapozhatta például a vele gyakran együtt emlegetett, sőt olykor magyarrá is átkeresztelt Verne Gyula könyveit, s bennük a kiváló francia illusztrátorok, Édouard Riou, Émile-Antoine Bayard, Henri de Montaut, Alphonse de Neuville, Jules Férat, Léon Benett, George Roux munkáival találkozhatott.[70] A legkiválóbb kortárs persze Gustave Doré volt. Az imént idézett mondat szerint ő volt maga az etalon. Jókai könyvtárában egyebek között megvolt a Doré-metszetekkel illusztrált *Isteni színj*áték, a *Don Quijote*, a *Münchhausen,* és mindenekelőtt a *Biblia*.[71] Egy német nyelvű református Biblia, ami több regényében is felbukkan, például a *Fekete gyémántok*ban:[72] „*A grófnő bezárkózott hálószobájába, s azután számlálta a lefolyó perceket. […] Elővette Dóré pompás metszvényekkel kiadott bibliáját (az Approbata szerint), s a metszvényeket nézegette benne; megszámlálta, hány nő-, hány férfialak van e kétszázharminc nagy műlapon.*"[73]

Jókai képzőművészeti érdeklődését érinti egy, a történészek által többnyire szemérmesen mellőzött esemény, amelyet Feszty Árpádné Jókai Róza írt meg. „*A hatvanöt esztendős Jókai, az én Pápim, aktokkal veszi körül magát!*" Egy külhoni műkereskedőtől érkező csomagot véletlenül a nevelt lány nyitott föl, s benne „*Giorgione Vénusza. Tizián Danae-ja. Rubens Páris ítélete. Michelangelo Lédája. És még sok, sok Vénusz, Nimfa, Danae és Léda, vagy hetvenöt-száz darab. És mellékelve egy levél: »Remélik, ezzel is*

69 *A fegyvertelen* című Jókai elbeszéléshez akvarellel festett képen kívül, amelyet az 1894-es Jókai-jubileum szervezőinek felkérésére készített, nincs más Jókai-illusztráció a Zichy-életműben. „*Az illusztrálatlan Jókai*" – egy 1925-ben írt, 1942-ben újra megjelentetett Tichy Kálmán-esszé címét választotta 2025-ös Petőfi Irodalmi Múzeumban tartott előadása címéül E. Csorba Csilla, utalva rá, hogy a Jókai-művekhez készített illusztrációk színvonala még mindig elmarad attól, amit az írások kvalitása indokolna. A Jókainak dedikált Zichy-mű lelőhelye: PIM lt. sz. 57.56.1.

70 Az *Utazás a Holdba* volt az első Verne-regény, amelyet – 1869–1870-ben – az eredeti francia kiadás illusztrációit is használva a Vasárnapi Ujság folytatásokban közölt. A nyilvánvaló siker nyomán – amihez más Verne-kiadások mellett talán az is hozzájárult, hogy maga Jókai az *Egész az északi pólusig* című regényének 1875-ös *Az Üstökös*-beli publikációjához ezt az alcímet illesztette: *Jules Verne oktatásai szerint írta Kakas Márton* –, az 1890-es években a Franklin Társulat elszánta magát Verne összes művének egységes kiadására. Mivel a francia Hetzel kiadó csak azzal a feltétellel volt hajlandó, a jogok átadására, ha az eredeti fametszetkliséket (xilográfiákat) is eladhatja, a magyarországi illusztráció színvonala is „szintet lépett".

71 Cervantes, Saavedra. *L'Ingénieux hidalgo Don Quichotte de la Manche*. (1869) – PIM Könyvtár, D 288/1–2; Rudolf Erich Raspe. *Abenteuer und Reisen des Freiherrn von Münchausen.* 2. Aufl. (1875) – PIM Könyvtár, D 222; *Die Bibel.* (1876–1877) – PIM Könyvtár, D 279/1–2

72 A *Fekete gyémántok* mellett az *Ahol a pénz nem isten*, *Az élet komédiásai* és az *Akik kétszer halnak meg* című regényben említi a Doré-illusztrációkat Jókai.

73 Gustave Doré rendkívül népszerű volt Magyarországon, leginkább a *Hunyadi János és Kapisztrán* című magyar témájú fametszetért ünnepelték; s az sem sokat vett el dicsőségéből, amikor kiderült, hogy a keresztes hadjáratokról kiadott albumában *Antiochiai csata* címen szerepeltette pont ugyanezt a metszetet.

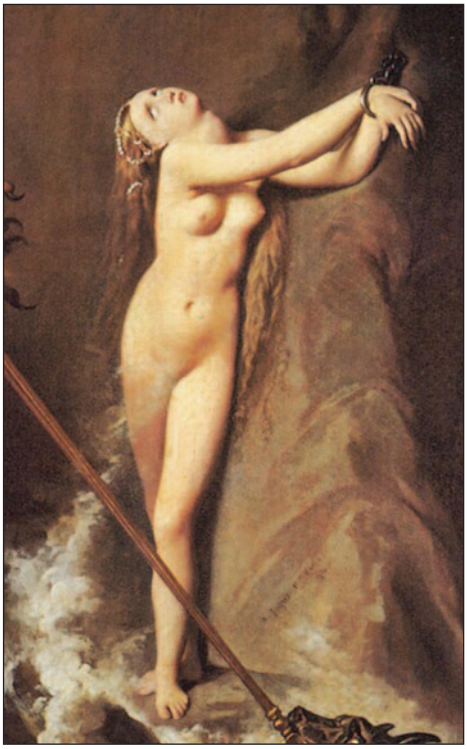

Gustave Doré: Hunyadi János és Kapisztrán. Ugyanez a kép Doré *A keresztes hadjáratok* című albumában *Antiochiai csata* címmel szerepelt

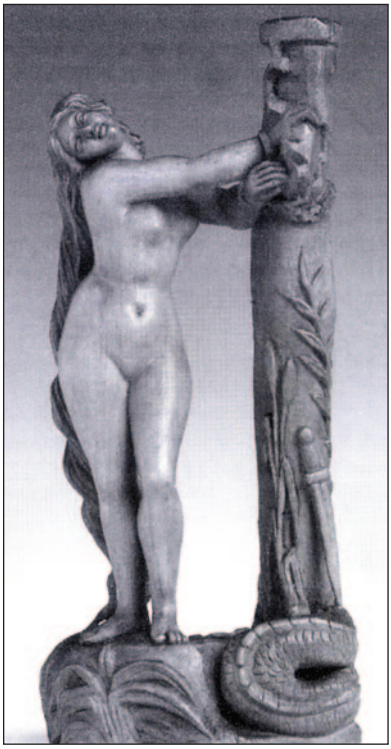
meg lesz elégedve, úgy, mint az első szállítmánnyal, s ha parancsolja, pár hét múlva küldik a sorozat harmadik részét, a modern mesterek akt-remekeit.«" (Fesztyné Jókai R., 1924, 70.)[74] Hogy az idősödő, első feleségét elvesztő írót érdekelni kezdték a női

[74] A Jókai Róza által említett aktreprodukciók legvalószínűbb forrása a müncheni Franz Hanfstaengl Kunstverlag lehetett. A cég a 19. század végén régi és modern mesterek műveinek nagy választékát forgalmazta fényképen, fotogravürön és más sokszorosított formában. A visszaemlékezésben név szerint említett

aktok, az a késői regények erotikus jelenetei[75] mellett képzőművészeti tevékenységének megváltozásából is kiderült. Szobrokat kezdett faragni, méghozzá meztelen nőket. Az elefántcsontból, tajtékkőből és fából faragott kisplasztikák alapján biztosak lehetünk benne, hogy a Jókai Róza által sebtében és pirulva átlapozott képek – vagy a később érkező „modernek" – közt Ingres-aktok és -odaliszkek is voltak. A legjobban sikerült Jókai-szobor szinte pontos, háromdimenzióssá alakított másolata Jean-Auguste-Dominique Ingres többször és több változatban megfestett *Angelikájának*.[76]

Jean-Auguste-Dominique Ingres: Angelika, The National Gallery, részlet, 1819–1839.

Jókai Mór: Női akt, 1890 körül, fafaragás, Petőfi Irodalmi Múzeum

képek közül Giorgione Vénusza, Tiziano Danaéja, Rubens Páris ítélete és a Michelangelónak tulajdonított Léda mind ott volt Hanfstaengl reprodukciós kínálatában. A cég 1890 körül külön Galerie Moderner Meister katalógust is kiadott, ami jól illik a „modern mesterek aktremekeire" tett ajánlathoz. Jókai számára a Hanfstaengl név már korábban is ismerős volt, hiszen 1874-ben a család berlini fotóműtermében portré készült róla (PIM Relikvia- és Fotótár, Lt.sz.: 1711).

75 A *Rákóczy fia* (1892), *A két Trenk* (1893), a *Fráter György* (1893) és a *Magnéta* (1894) erotikus, olykor a szadomazochizmussal is kapcsolatba hozható világa említhető a megváltozó attitűd példájaként.

76 *Az Ujság*, 1910. május 26-i száma szerint az eladásra előkészített hagyatékban hét darab Jókai által faragott szobor volt. A PIM Művészeti- és Relikviatárában őrzött *Fatörzshöz kötözött női akt* című faszobor (Lt. sz.: R. 62.404.) emlékeztet leginkább az Ingres-képekhez: *Ruggiero megszabadítja Angelikát*, (eredetileg *Roger délivre Angélique*) 1818, Párizs, Louvre; London, National Gallery stb.

Hogy mely kortárs művészeket tartott még számon, arról az újságcikkek[77] és regények mellett a naplók és a levelek is tudósítanak. Jókai 1876-ban Petőfi-emlékeket kutatva látogatott el Koltóra, a Teleki-kastélyba, s Teleki Sándor gyűjteményében – Bronzino, Guido Reni, Salvator Rosa, Velasquez, Murillo, Tiepolo mellett – Victor Hugo több megragadó, többnyire zivataros, kísértetes akvarelljével találkozott.[78] Telekit legfőképp azért tartja számon a magyar kultúrtörténet, mert koltói kastélyában töltötte mézesheteit a Petőfi házaspár, holott regényes élete megérdemelné, hogy önmagáért is foglalkozzanak vele. A Bem mellett őrnaggyá, majd ezredessé avanzsáló gróf a szabadságharc bukása után külföldre menekült. Távollétében halálra ítélték, és jelképesen – *in effigie* – fel is akasztották. Köztársasági érzelmei miatt Párizsból a parvenü császár, III. Napóleon a Csatorna-szigetekre, Jerseyre, majd Guernseyre száműzte, ahol a szintén számkivetett Victor Hugo közvetlen környezetében élt.[79] A képzőművészként is tevékenykedő írótól ekkor kapta a koltói gyűjteménybe került képeket. Victor Hugóról szóló emlékeit *Egyről-másról* című, 1882-ben megjelent könyvében írta meg, melyet Jókainak ezekkel a szavakkal ajánlott: „*Jókainak – az írónak. Tőled tanultam, – legyen a tiéd. Régi barátod Teleki Sándor*."

Victor Hugo hatását nehéz lenne túlbecsülni, ha Jókai írói indulását s korai regényeinek irodalmi előképeit keressük. *Az én kortársaim* című 1872-es emlékezésben így írt: „*Valamennyien franciák voltunk! Nem olvastunk mást, mint Lamartine-t, Michele-t, Louis Blanc-ot, Sue-t, Hugo Victort, Béranger-t, s ha egy angol vagy német költő kegyelmet nyert előttünk, úgy az Shelley volt és Heine, magok is nemzeteik kitagadottjai, s csak nyelvökre nézve angol és német, de szellemökben franciák* […] *Hanem azért a legnagyobb dicséret volt Petőfitől, midőn monsieur Rayéenek így mutatott be: »Ez valóságos francia regényeket ír magyarul.«*" (Jókai, 1872, 262–263.) 1889-ben megjelent, de fiatalkorára emlékező regényében, *A tengerszemű hölgy*ben így pontosított: „*Petőfi Béranger-t imádta, én Hugo Victorban találtam eszményképemet.*" Jókai tehát ifjúkori bálványát láthatta viszont Koltón, ám olyan nézőpontból, amelyet addig nem ismerhetett. Alighanem a tény, hogy tudniillik egy író ecsetet ragad, vagyis a festegető írótársban saját többé-kevésbé elfojtott vágyait ismerheti föl, jobban lázba hozta, mint a különös – szürreális látványvilág. Victor Hugo ugyanis „szürrealista volt, amikor nem volt hülye". A nem túl tiszteletteljes állítás André Bretontól származik, aki Hugo

77 Egyik legelső elemzését az 1847-es *Műkiállítás*ról írta, s benne épp a 19 éves Zichy Mihályt fedezte föl, *Mentőcsónak* című olajképét a tárlat „gyöngyének" nevezve. A hároméves kényszerszünet után újra megrendezett 1851-es tárlaton Orlai Petrics Soma képét, a *II. Lajos király holttestének megtalálása a Csele patakban*t ünnepelte, amiben a történelmi párhuzam érzékeltetése – Mohács–Világos – mellett benne lehetett a régi barát iránti jóindulat is, legfontosabb haszna azonban az volt, hogy Székely Bertalant is a téma feldolgozására buzdította. A Műegylet 1857-es tárlatáról írt cikkét a benne foglalt jogos, bár nem túl tapintatos bírálat miatt érdemes felidézni, az áldozat Than Mór *Mohácsi csatá*ja, melynek legfőbb érdeme, hogy az egész falat betakarja, így nem kell alatta meszelni. Hasonló szellemességekkel van tele a *Vasárnapi Ujság*ban az 50-es évek végén álnéven közölt sorozat, a „*Kakas Márton a műtárlatban*". E folyamatosan megjelenő rövid humoros tárcák alkalmasak voltak rá, hogy a festészetet a túlzó tisztelet piedesztáljáról leemeljék, de arra is, hogy a művészetekre korábban nem fogékony közönségben érdeklődést keltsenek.

78 A Koltón tett látogatásról és a Victor Hugo-képekkel való találkozásról Jókai 1876-ban írt az *Életképek*ben *Uti táskámból* címmel.

79 Sok magyar emigránsnak is kényszerű lakhelye volt a francia partoktól látótávolságnyira fekvő, de a brit korona fennhatósága alá tartozó két nagyobb Csatorna-sziget; a magyarok közül Teleki Sándor gróf mellett Mészáros Lázár, Perczel Mór, Orbán Balázs is élt ott egy ideig.

Victor Hugo: Ecce, 1854, barna tinta, fekete lavírozás papíron, Szépművészeti Múzeum, Budapest

dédunokája (Jean Hugo) exfeleségének (Valentine Hugo) szeretőjeként belelapozhatott az öreg Victor Hugo titkos mappájába, és igencsak furcsa festményeket talált. Összemosott pacákból, egymásra nyomott festékfoltokból, véletlen elkenődésekből létrejövő izgalmas világot, amelyet Breton épp a létrejöttükben kiemelkedő szerepet játszó véletlen miatt érzett szürreálisnak.[80]

Hugo látomásos, szenvedélyes művészetének előképeit keresve az általa is gyakran említett Rembrandt mellett Piranesi juthat eszünkbe, s a rejtélyes *Börtöncapriccio* (*Carceri*) rézkarcsorozat. Nagy, nyomasztó építészeti terek jelennek meg a lapokon, néhány idegenül bolyongó staffázsalakot leszámítva gyakorlatilag szereplők nélküli csarnokfüzérek, ám mindegyik oly szeszélyes, fantasztikus világot tükröz, hogy mégis élő organizmusnak érezzük mindet. Hugótól kölcsönzöm a hasonlatot: *„hatalmas agyvelőknek”*.[81] Az akasztott emberről pedig, amelyet Jókai Koltón láthatott, s most a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében van, Grien, Callot, Hogarth jelenik meg, de leginkább Francisco José de Goya. Az ő expresszív rézkarcainak, akvatintáinak

Verescsagin és Jókai, illusztráció a *Bolond Istók*ban, 1886. január 31.

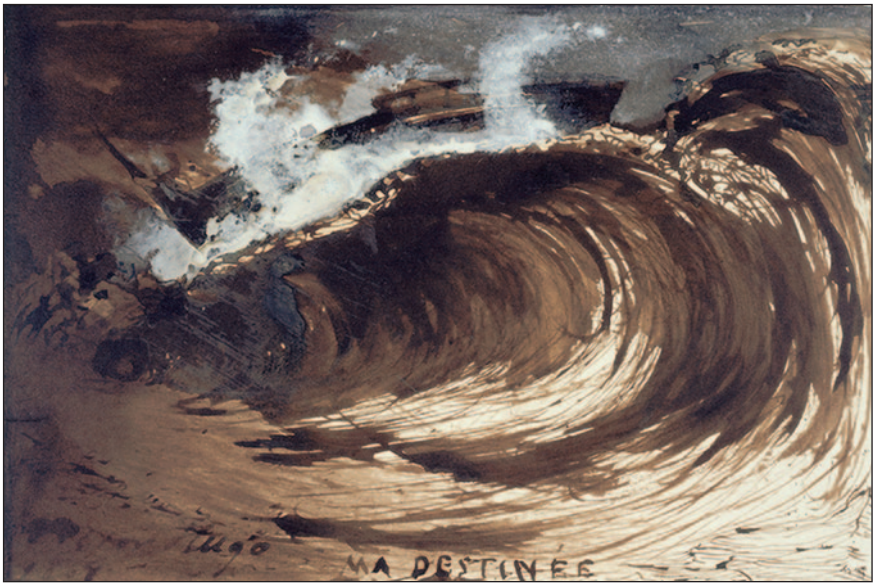
80 A képek különös, véletlenszerű hatásában a választott technikáknak, illetve az anyagoknak is szerepük volt. A festékek és tinták mellett kávézacc, korom, szivarhamu, fogkrém került a lapokra, amelyeket tollal, ecsettel, rajzszénnel, kaparókéssel dolgozott meg, de olykor használta felesége hajsütővasát is.

81 „*Le noir cerveau de Piranèse / Est une béante fournaise / Où se mêlent l'arche et le ciel, / L'escalier, la tour, la colonne; / Où croît, monte, s'enfle et bouillonne / L'incommensurable Babel!*” („Piranesi agya szakadatlan / bugyogó, sötét, tátongó katlan, / kavarog benne a boltív meg az ég, / a lépcső, a bástya, az oszlop, / növekszik, dagad és forrong / az óriás bábeli mindenség!”) Victor Hugo: *Les Mages* (részlet: I. rész 18. versszak 2. fele. Orosz István fordítása).

van hasonló szuggesztív ereje, mint Hugo 1860-as *Ecce* című lapjának.[82] Párizsban az Hugo-rajz nyomán készített akasztófás metszeteket elkobozták, megsemmisítették – vajon Zichy Mihály *A magyar nép* című bitófás illusztrációjának mi lett volna a sorsa, ha történetesen a Monarchia nagy díszkönyvében megjelenik?

Vaszilij Vasziljevics Verescsagin: Orosz falu, 1880 körül, olajfestmény, Petőfi Irodalmi Múzeum

Victor Hugo: Ma destinée (Sorsom), 1857, lavírozott tus, gouache, Maison de Victor Hugo, Párizs

82 Francisco José de Goya *Los Desastres de la Guerra (A háború borzalmai)* című 82 lapos sorozata 1810 és 1815 közt készült. Victor Hugo *Ecce* című akasztott embere John Brownt, a rabszolgák felszabadításáért küzdő, 1859-ben kivégzett amerikai politikust ábrázolja. A képet karcban, metszetben és litografálva is sokszorosították.

A nemzetközi művészvilágból a legközelebbi személyes ismeretség az Európában híressé vált orosz festőhöz, Vaszilij Vasziljevics Verescsaginhoz fűzte. Bécsben ismerte meg személyesen,[83] s itthoni népszerűsítésében is kulcsszerepet vállalt, ami nem volt épp problémamentes.

Az 1886-os pesti kiállítást megelőzően Bécsben voltak kiállítva a festményei, köztük a vallási témájúak, s mivel Verescsagin a puritán történelmi hűséget előnyben részesítette a csoda magasztos, léleknemesítő felmutatásával szemben, a bécsiek olykor még vitriollal is leöntötték némelyik alkotását. Pestre ugyan a Jézus életét ábrázoló inkriminált képeket nem hozta el, de azért így is kapott támadásokat, s vele a pártfogója, Jókai is.[84] Az ismeretség – talán barátságnak is mondható – dokumentuma egy ajándékba kapott, dedikált festmény: *Orosz falu „a M. Jokai souvenir affectueux W. Werestchagin*".[85]

Az 1900-as párizsi világkiállításon mint ünnepelt díszvendég vett részt, és Nagy Bellával múzeumokba is eljutottak. „*A Louvre-ban megbámuljuk a gyönyörű plafondokat, Lebrun csataképeit … Tintoretto fürdő Zsuzsannáját, Coypel bibliai festményeit: Esztert Ahasverussal, Athaliát, Greuzc Apaátkát, Delacroix Kioszi mészárlását, Konstantinápoly ostromát, Couture Tamás Orgiáját… Gros Napolconját Eylaunál, Mantegna Parnassusát, Raffaello Santi Szent családját, Paolo Veronese Krisztus lábmosását, Kánai menyegzőjét, Tiziano vak Sámsonját, a Carraccikat, Guido Reni-ket, Giorgionékat, Guercinókat, Leonardo da Vinciket, Correggiokat, Rubenseket, miknek mindegyike egy felbecsülhetetlen kincs. S aztán megállunk egy nagy falat betakaró tabló előtt, mely az erdő mélyében két egymással küzdő hímszarvast tüntet elénk, a kép szögletébe írva a művész neve: Courbet.*" A nagy szarvasos festmény aligha volt a Louvre-ban található legjobb kép, de talán a Courbet életműnek sem a csúcsa.[86] Vajon miért szeretett mégis bele? Az kevés, hogy a kommün alatti politikai szerepvállalása miatt – a Vendôme-oszlop ledöntőjeként – ismerte a festő-miniszter nevét, és hogy Munkácsytól meg a müncheni magyar festőktől is hallhatott róla. Talán az sem elég, hogy Courbet vadászképeit korábban olyan írókollégák méltatták, mint Émile Zola, Théophile Gautier

---

83 Mielőtt a festőművésszel megismerkedett volna, már ismerte írásait. *Görögtűz* című 1877-es művének megírásához ihletforrásul szolgáltak Verescsagin Vazul (így hivatkozik rá) franciául megjelent útirajzai, néprajzi írásai és Kaukázus-kutatásai, melyek a Jókai által járatott *Le Tour du Monde* című hetilapban jelentek meg.

84 A *Borsszem Jankó*ból vett idézet csak egyike a méltatlan, Jókait is beszennyező támadásoknak (1886. 5. sz., 7.): „*A hirhedt muszka szabadoncz, kinek undok mázolmányai csak czéda bujonczok botor hadának tetszhetnek, előadást tartott az erzsébet-terézvárosi körben. Mért nem inkább a Lipótmezőn? Ott helyén lett volna! De lássuk a »medvét«. (Hisz muszka!) A kálomista Jókainak ajánlása után föllép egy iszonyú alak a pódiumra. Szakálla torzonborz, arcza mosdatlan a lourdesi víztől, s feszületbontó karjait mégis keresztbe merészelte fonni! A pokol tüzének előre rávetett világossága lidérczkedik orrán. Lábára biczeg, mint egy sátán. A lelkiismeret fúriái űzik, kergetik s ezektől hajszolva fel-alá futkos a pódiumon, mint a bolygó zsidó. Nem is más ő kelme! Ráismertünk: Ahasverus, nyusztprémes kaftánban. Azért kell mindig utaznia, azért nincs nyugta sehol se, azért járja be az egész világot. Beszél, beszél. Egyszerre egy bicska esik ki a zsebéből. Az, amelyik beletört Bécsben a kiállításba! Végre kifogy a szuszból… és kiszalad a teremből… A fúriák utána!*"

85 PIM Művészeti, Relikvia- és Fotótár, lt. sz.: 57.347. A képet lásd: „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk". A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa, III., szerk. E. Csorba Csilla, Bp., PIM, 2018, 186.

86 A Louvre-ban látott Courbet-kép szinte biztosan a *Le Rut du printemps. Combat de cerfs (Tavaszi párzás. Szarvasviadal)* volt, bár megjegyzendő, hogy Courbet címadása pontatlan, a szarvasok párzása s a hímek csatája ugyanis mindig ősszel történik, soha nem tavasszal. Az 1861-ben festett, 355 × 507 cm-es kép jelenleg a Musée d'Orsay gyűjteményében van.

és Jules-Antoine Castagnary. A hirtelen föltámadó nosztalgiára inkább gyanakodhatunk. Azért érzékenyült el a kép előtt, mert eszébe jutott *A jövő század regényé*ben a szarvasos kaland (Jókai, 1872b), amikor II. Árpád király egy erdei tisztáson lefesti az elé kerülő szarvast – ahelyett, hogy lelőné.

Gustave Courbet: Le Rut du printemps (Tavaszi szarvasbőgés), 1861, olajfestmény, Musée d'Orsay, Párizs

Ha a könyveiben emlegetett művészneveket soroljuk, kirajzolódik egy jól körülhatárolható világ, amely tetszhetett neki. Szisztematikusan nem gyűjtötte kedvenceit, tán azért sem, mert úgy elhalmozták, hogy épp a bőség gátolta benne. Az igazi gyűjtés ugyanis szelekciót feltételez, amihez Jókai túl lágyszívű volt. 1894-ben, az ötvenedik írói jubileumon Jókait a hódoló festőművészek képekkel köszöntötték. A *Monarchia*-könyvsorozat illusztrátorainak listájával összevetve sok az átfedés,[87] egyikük azonban oly feltűnten kilóg a sorból, hogy érdemes megemlíteni. „Rippl-Rónai Józsi" – így szerepel a neve a hivatalos listán: Józsi. Pedig már nem volt kisfiú, 1894-ben 33 éves,

[87] A Jókainak képet ajándékozó művészek listája: Andráskovics Tamás. Baditz Ottó, Barabás Miklós, Basch Gyula, Benczúr Béla, Benczúr Gyula, Bihari Sándor, Brandl Gusztáv, Brodszky Sándor, Bruck Miksa, Cserna Károly, Déri Kálmán, Dörre Tivadar, Dudits Andor, Dux Zsigmond, Ferraris Arthúr, Frecskay László, Horti Pál, Ipolyi Sándor, Istvánffy Gyula, Jankovics Gyula, Jendrassik Jenő, Kacziány Ödön, Keleti Gusztáv, Klein Miksa, Knopp Imre, Kotsi Horváth Jolán, Koroknyay Ottó, Kőrösfői-Kriesch Aladár, László Fülöp, Lohr Ferenc, Löschinger Hedvig, Magyar-Mannheimer Gusztáv, Makai Philomena, Margitay Tihamér, Márk Lajos, Markovics Iván, Mesterházy Kálmán, Molnár Adél, Molnár Géza, Molnár József, Morelli Gusztáv, Munkácsy Mihály, Myskovszky Viktor, Nadler Róbert, Nagy Lázár, Németh Bertalan, Neogrády Antal, Papp Henrik, Pataky László, Peske Géza, Rinyi Ede, Rippl Rónai József, Roskovics Ignácz, Rubovics Márk, Schickedanz Albert, Stetka Gyula, Storno Ferencz id., Storno Ferencz ifj., Strobentz Frigyes, Tahi Antal, Telepy Károly, Tölgyessy Artúr, Ujváry Ignác, Vágó Pál, Vajda Zsigmond, Vastagh György, Vogel Ilona, Zala György, Zichy Mihály, Zilzer Antal. A képek adatait lásd bővebben: Kovács Ida: *A magyar képzőművészek hódolata Jókai Mór ötvenéves írói jubileumára*. In: *„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk"*: A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa, III., szerk. E. Csorba Csilla, Bp., PIM, 2018, Az ajándékképekhez egy külön szekrény is tartozott, amelyet Schickedanz Albert tervezett. (Dedikációs bútor Jókai 50 éves írói jubileumára, PIM lt. sz. R.62.322)

s már megjárta Párizst. Talán egy csepp irónia is volt ebben a hetykén vállalt Józsiban, így akart a tekintélyes lajstromból valahogy kilógni.[88] Főleg, hogy tudta, mit gondol Jókai a modernekről. *A Hét* című folyóiratot elindító Kiss József a legelső számban közölte Jókai *Vanderguld úr* című elbeszélését, amely a modernség, főképp „az impresszionisták iskolája" fölötti élcelődés. Ilyen mondatok vannak benne: „*A csendéletei arról voltak híresek,* (ti. az írásban szereplő impresszionista festőnek)*, hogy azokat mind a négy oldalukról fel lehetett akasztani a falra, s egyformán tökéletesek voltak.*" A *De kár megvénülni!* című regényben is az impresszionista festésmód fölött élcelődik, bár a kifejezést alighanem általánosító értelemben használta mindarra, ami eltért a müncheni Piloty-iskola stílusát követő, Benczúr-féle akadémikus festészettől. „*Tudok én is olyan impresszionista képeket festeni, ahol a lehámozott emberalaknak csak a héja van meg, ráragasztva a levegőre. A négy ujja egymásba ragadva, a szája egy fekete gomblyuk, a szemöldöke egy strikla.*"[89]

Hogy árnyaltabb legyen a kép, amelyet Jókai és az impresszionizmus kapcsán megőrzünk, a konzervatív közhangulat feltételezett elvárásait kielégítő írások helyett foglalkozzunk egy személyes állásfoglalásnak tekinthető festménnyel is. 1882-re da-

Jókai Mór: Pest a Svábhegyről vihar után, 1882, olajfestmény, Petőfi Irodalmi Múzeum

88 Rippl-Rónai gyakori vendége volt a Jókai–Feszty-szalonnak, egy közös képen meg is örökítették, feltehetően e körben Józsinak szólították, az aláírás erre a bensőségességre is utalhat. (Cohn Gyula felvétele: Fogadás a Feszty-szalonban, PIM lt.sz. F 3301)

89 Jókai alighanem azért is elutasító volt az impresszionizmussal szemben, mert a stílust a köztudat az irodalmi naturalizmussal kapcsolta össze.

tált *Pest a Svábhegyről vihar után*[90] című képe kapcsán E. Csorba Csilla (2026, 92.) így fogalmaz:

> *„Feltehetően a barbizoni festők munkáiról már hírt szerezve, meglátásunk szerint, Jókai kísérleteket tehetett közvetlen élményhez köthető színekben tobzódó természeti jelenségek, tájképek megörökítésére."* Az *Öreg ember nem vén ember* című regényéből választott találó sorokkal is megtámasztja a megállapítást. *„Jókai a napalkonyati benyomásait, amikor a ködös, szűrt fényben szóródó színek kavalkádja jelenik meg az égen atmoszferikus hatást keltve, szinte impresszionisztikus láttató erejű leírással érzékelteti. Mindez nehezen lenne megfogható a kis méretekhez, realisztikus ábrázoláshoz szokott festő-Jókainak."*
>
> A leírás így szól: *„Azok a képtelen színváltozatok a láthatárra boruló égen, a sötétlila égalj karmazsinnal peremezve, túl rajta a sárga réteg; aztán a harántsávoktul háromfelé szakított firmamentom, a közép opál, a két szélső szakasza világoskék, lenn a földön a ködből kiszabadult kettős város; izzó veres háztömegeivel, ragyogó ablakaival, toronykeresztjeivel, egy részére már odafekszik a Gellérthegy szürkéskék árnyéka."* (Jókai, 1976, 43.)

Szeme a festő szeme (is) volt, leírásai nyomán szinte a vásznon érezzük a „képtelen színváltozatokat", amelyeket a természet produkál (E. Csorba, 2026, 92.)

Van még egy név a listán, László Fülöpé, akit azért kell említenünk, mert a neve Jókai világkiállításról szóló tudósításában, és az 1900-as párizsi naplójában is előkerül.[91] A naplóban röviden fölvázol egy szerelmi regényt, amelynek hőse az Angliába került, és ott komoly festőkarriert befutó László, aki a történet szerint csak azért akart hírnevet, hogy egy skót lord lányát nőül vehesse, amit szegény piktorként nem tehetett volna meg. Készült volna tehát egy újabb könyv, amelynek hőse – hasonlóan Jenőy Kálmánhoz, Adorján Manasséhoz, Lapussa Kálmánhoz, *A tengerszemű hölgy* és az *Öreg ember nem vén ember* elbeszélőjéhez, vagy épp őfelsége II. Árpád magyar király-

---

90 Olaj, vászon, 35,2 × 45 cm – PIM Művészeti tár, lt. sz.: 61.1012.

91 *Levelek a világkiállításról* címmel a *Pesti Hírlap*ban közölt párizsi tudósításokat Jókai, de a magyar kiállítók közül a nagy huszárpannót festő Vágó Pál mellett név szerint csak László Fülöpöt említette meg. Lászlót alighanem azért tartotta fontosabbnak a többieknél, mert egy pápa és egy bíbornok ült neki modellt. A világkiállítás egyébként – ahol Jókainak saját pavilonja volt – képzőművészeti szempontból nemhogy újat nem hozott, de a már ismert modern irányzatoknak sem adott helyet. A francia festészet és szobrászat bemutatására épített Petit Palais-ból az impresszionisták és szimbolisták is kimaradtak. A többi ország művészetét felvonultató Grand Palais kiállítóterében is zömmel konzervatív munkák szerepeltek. Noha a magyar anyag kiválasztásában Ferenczy Károly és Csók István is részt vett, a legtöbb munka mégis az akadémikus stílust és a historizáló témaválasztást tükrözte. A fő műveket, Benczúrtól a *Budavár visszavételét* és Körösfői-Kriesch Aladártól a *Tordai országgyűlés*t már láthatta Pesten az *Ezredéves kiállítás*on, és természetesen ismerte a Feszty által festett *Krisztus siratását* is. Noha Fényes Adolf, Glatz Oszkár, Kernstok Károly és Koszta József életképei vagy Szinyei Merse Pál és Mednyánszky László tájképei révén frissebb képek is kerültek a magyar anyagba, a hetvenöt éves Jókai köré szilárduló ízlésbúrán ezek már nem ütöttek lyukat. Azt, hogy az áttekinthetetlenül zsúfolt szobrászati csarnokban csak Louis-Ernest Barrias túlméretezett Victor Hugo-apoteózisát vette észre, az inkább az írókollégának szólhatott, semmint az emlékmű kvalitásainak. Arra, hogy a közelben, bár a hivatalos kiállításon kívül szintén látható szobra Victor Hugónak, úgy látszik, nem hívták föl a figyelmét, holott az Auguste Rodin által fölállított rotundában sok magyar megfordult, sőt Térey Gábor (akit nagynénje, a Petőfi és Szendrey Júlia szerelmét segítő Térey Mari révén ismert Jókai), a készülő Szépművészeti Múzeum gyűjteménye részére vásárolt is onnan szobrokat.

hoz *A jövő század regényé*ben – festőművész lett volna. Erre a könyvre azonban már nem maradt ideje Jókainak.

A festőművészet, s a művész egzisztenciák tehát élete végéig foglalkoztatták az írót. Vajon bánta-e, hogy „sarjú gyermekkorában" nem az ecset mellett döntött? 1870-ben, akadémiai székfoglalóján így beszélt:

> *„Nem én vagyok az első, nem is én leszek az utolsó, aki azt ki merje mondani, hogy ha még egyszer megengedné a sors, hogy válasszon magának életpályát, a választott pályához kedvező tért, alkalmat, nemzetet; és tegye ezt érett ésszel, öreg tapasztalással, erős meggyőződése szerint; – tehát ismét azt tenné, amit tett ifjúkori gondatlan hévvel, ábrándozó fejjel, túlömlő szívvel: ismét íróvá lenne; – mégpedig ismét a magyar nemzet írójává.*" (Jókai, 1870, 275–276.)[92]

1898–1899-ben publikált, *Öreg ember nem vén ember* című könyvében mintha árnyaltabban fogalmazna. Sőt mintha elbizonytalanodna: jól döntött-e, amikor író lett? Azt sugallja, nem. A könyv jó része lírai hitvallás a festészet mellett – Jókai nosztalgiája egy „elcserélt" pálya iránt. Íróként szinte mindent elért, ezzel tisztában van, de azt hiszi, festőként sokkal boldogabb lett volna. „*Óh, mily boldog voltam én, mikor az ecset volt a kezemben, nem az írótoll. A toll kínoz, az ecset enyhít. A toll munkája után fáradtak vagyunk, az ecseté után felfrissülünk. Amit leírtunk, bánjuk elolvasni; amit megfestettünk, attól alig tudunk megválni, mindig gyönyörködünk benne. […] A festészetet szeretni kell. A festészetet lehetetlen nem szeretni.*"

A boldogság és az írói vagy a tágabb értelemben vett alkotói eredményesség persze nem rokon fogalmak, sőt tán köszönőviszonyban sincsenek. Mikszáth egy óvatos, ám nagyon találó mondatban épp az író boldogságát sokallta. „*Jókainak mindent megadott a természet, ami egy világra szóló nagy íróhoz kell, csak a boldogtalanságot nem. Minden fogyatkozása innen származik.*" (Mikszáth, 1982, 332.)

Az író 20. századi monográfusa, Nagy Miklós árnyaltabban látta Jókait, észrevette a boldog arckép által elfedett boldogtalan vonásokat is. A részletező elemzés helyett a könyv egyetlen mondatát másolom ide, egy olyat, ami csak a polcomon őrzött példányban van. A Lavater-kötetek kapcsán már megidézett apámnak ötvenedik születésnapjára *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében* című könyvét ajándékozta. A dedikációban szóba hozta a boldogság-boldogtalanság kérdést is: „*Lacim, dúlt és keserű életű nagyokról írsz! Erősítse barátságunk, hogy könyvemben bizonygatom, Jókai se volt mesebeli boldog királyfi sárkányölő karddal, csodakürttel.*"

92 Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián, az I. osztály 11. ülésén, 1870. december 5-én.

Irodalom

- *A Nagy Tükör*, 1856/1., címlap
- Alighieri, Dante (1896). A Pokol. In: Dante Alighieri. *Divina Commedia.* Singer és Wolfner.
- Berkovits Ilona (1964). *Zichy Mihály élete és munkássága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Boros Judit (2000). Munkácsy Mihály Honfoglalása. *Művészettörténeti Értesítő*, 1–2, 139–149.
- Cennerné Wilhelm Gizella (1981). „Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben" illusztrációi és illusztrátorai. *Folia Historica*, 9, 59–78.
- E. Csorba Csilla (1981). Jókai „Ingres hegedűje" (A festő Jókai és a tardonai önarcképek). In: Kerényi Ferenc – Nagy Miklós (szerk.). *Az élő Jókai (tanulmányok).* Petőfi Irodalmi Múzeum. 184–198.
- E. Csorba Csilla (szerk., 2018). *„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk". A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*, III. Petőfi Irodalmi Múzeum. 186.
- E. Csorba Csilla (2025). Jókai, a képzőművész. In: *Jókai 200. Komárom. Jókai Mór születésének 200. évfordulója alkalmából.* Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesület, Komárom. 84-97.
- Eötvös József (1937). *A falu jegyzője. Báró Eötvös József összes regényei.* Révai, Budapest.
- Fejős Imre (1953). Egy Zichy-kép sorsa. *Művészettörténeti Értesítő*, II/1–2, 156–159.
- Feszty Árpádné Jókai Róza (1924). *A tegnap*. Légrády.
- Flammarion, Camille (1873). *L'Atmosphère. Description des Grands Phénomènes de la Nature*. 2. ed. Paris. Libr. Hachette – Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára. D 239
- Fried István (2003). Az elfelejtett regény (Magnéta). *Irodalomtörténet*, 1, 108–119.
- Gábor György (1972). *Ingres hegedűje*. Magvető.
- Gárdonyi Géza (1938). *Aranymorzsák*. Dante.
- Gyalui Farkas (1940). *Gróf Teleki Sándor regényes élete*. Franklin.
- Hegedüs Sándorné Jókay Jolán (1927). *Jókai és Laborfalui Róza*. Singer és Wolfner.
- Jókai Mór – Kőváry László (1854). Erdélyi tájképek és régiségek. In: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre (szerk., 1854). *Magyarország és Erdély képekben*. 3. k. Emich Gusztáv.
- Jókai Mór (1870). Székfoglaló beszéd. *MTA Értesítője*, 18.
- Jókai Mór (1872a). Az én kortársaim. *A Kisfaludy Társaság évlapjai*, *Új folyam*, 1872, VII. kötet, 262–263.
- Jókai Mór (1872b). *A jövő század regénye*. Első rész, Mennyit ér a király? című fejezet. Atheneum.
- Jókai Mór (1876). Milton. *A Hon.* 1876. április 2.
- Jókai Mór (1887). *Az olympi verseny. Ábrándkép a Nemzeti Színház 50 éves fennállásának ünnepére.* Révai Testvérek.
- Jókai Mór (1887–1888). Légyottok a halállal. Visszaemlékezések. *Magyar Szalon*, 8. kötet, 5. évfolyam, Bp., 1887–1888/1., 444.
- Jókai Mór (1889). Emlékbeszéd Rudolf trónörökös tiszteleti tag felett. *Egyetértés*, 1889. máj. 6., 2–3.
- Jókai Mór (1897). *Megtörtént regék. Jókai Mór Összes Művei.* LXI. kötet. Révai Testvérek.
- Jókai Mór (1969) *A barátfalvi lévita. Jókai Mór Összes Művei.* Akadémiai Kiadó.
- Jókai Mór (1976) *Öreg ember nem vén ember. Jókai Mór Összes Művei*. Akadémiai Kiadó
- Jókai Mór (1987). Eltévesztett életpálya. *Pesti Hírlap*, 1897. aug. 6., 1.
- Jókai Mór (1912) *Az én életem regénye.* Jókai Mór hátrahagyott művei. Révai Testvérek Irodalmi Intézet.
- Jósika Miklós (1865). *Emlékirat*. 3. kötet. Heckenast.
- Katona Imre (2002). Jókai Miltonja Munkácsy képén. In: *Tekintet*, XV. I, 65–70.
- Kemény Zsigmond (1847). *Gyulai Pál*. Hartleben.
- Kincses Károly (1992). Bibliográfia. In: Kincses Károly (szerk.). *A kép- és fényíró Simonyi Antal.* Magyar Fotográfiai Múzeum, 81–84.
- Kotzebue, August von (1803). *Der Wirrwarr, oder der Muthwillige*. Leipzig.
- Kolta Magdolna (2003). *Képmutogatók. A fotográfiai látás története*. Magyar Fotográfiai Múzeum.
- Komáromi Kacz Endre (1925). Jókai, mint festő. In: Alapy Gyula – Fülöp Zsigmond (szerk.). *Jókai emlékkönyv*. Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesület. 65–67.
- Lázár Béla (1927). *Zichy Mihály élete és művészete*. Athenaeum.
- Malonyay Dezső (1898). *Munkácsy Mihály élete és munkái*. Singer és Wolfner.
- Mikszáth Kálmán (1893). Jókai mint képviselő. *Pesti Napló*, dec. 22, 1–2.
- Mikszáth Kálmán (1982). *Jókai Mór élete és kora*. Szépirodalmi.
- Nagy Miklós (1975). *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi.
- Nagy Miklós (1981). *Jókai hatása a kortársi regényírásra*. In: Kerényi Ferenc – Nagy Miklós (Szerk.). *Az élő Jókai*. PIM–NPI.
- Orosz, István (2019). The Curious Perspective. Introduction to the English edition of Jean François Niceron's book. In: Jean François Niceron. *The Curious Perspective*. ACMRS Press. https://www.academia.edu/41055347/Nicerons_Curious_Perspective_ToC_2019_ (Utolsó hozzáférés: 2026. 09. 17.)
- Orosz István (2021). ΟΥΤΙΣ. In: Orosz István. *Mekkora kép!* Typotex Kiadó.
- Orosz István (2025). Jókai és az arcisme tudománya. *Országút*, 2025. máj.15.
- Orosz István (2026). Mi legyen az akasztófával. *Hitel,* 5.
- Orosz László (1954). Jókai Kecskeméten. *Tiszatáj*, 2.
- Orosz László (1990). Kecskemét irodalmi öröksége. *Kecskeméti Lapok Kft*.
- Petrovics Elek (1925). Jókai, a festő. In: *A százéves Jókai emléke*. Az Est Hármaskönyve. Az Est Lapkiadó Részvénytársaság. 249–250.
- Révész Emese (2016). *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Argumentum – OSZK.

- Simonyi Antal (1856). *Tanulmányok az egyetemes világipar templomából*. Páris, 1855. Emich.
- Solt Andor (1975). Jókai Milton című drámája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3.
- Sümegi György (1989a). A képíró Simonyi Antal. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. Miskolc, 1989/27, 43–60.
- Sümegi György (1989b). Muraközy János (1824–1892). In: Bánszky Pál – Sztrinkó István (szerk.). *Cumania*. 11, 545–608.
- Szij Béla (1986). Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése. In: *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*, 18, 503–515.
- Szinnyei József (1903). *Magyar írók élete és munkái*, 9. kötet. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése.
- Teleki Sándor (1882). Egyről-másról. újabb emlékeim. Révai.
- Tichy Kálmán (1925). Az illusztrálatlan Jókai. In: Alapy Gyula – Fülöp Zsigmond (szerk.). *Jókai emlékkönyv. Jókai Mór születésének százados évfordulója alkalmából.* Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesület. 132–140.
- Varbói Györe János (1909). Abonyi Lajos ifjúkori arcképe Jókai Mórtól. *Vasárnapi Újság*, 1909. március 7., 189–190.
- Varga Ottó (szerk., 1890). *Aradi vértanúk albuma.* Budapest, Arad sz. kir. város. Franklin Nyomdai Műintézet.
- Vayerné Zibolen Ágnes (1962). Jókai képzőművészeti munkássága. In: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, 3., 61–84.
- Zöldhelyi Zsuzsa (2015). „A jövő század regénye" keletkezése, forrásai. Részletek. *Ponticulus Hungaricus*, 11. https://ponticulus.hu/rovatok/mesterkurzus/a-jovo-szazad-regenye-forrasai.html#gsc.tab=0 (utolsó hozzáférés: 2026. 09. 17.)

Műhelytanulmányok

I. évfolyam

1. „Hullatja levelét az idő vén fája…”
   Tanulmányok Arany János születésének 200. évfordulójára
   Szerkesztő: Balogh Csaba – Windhager Ákos

2. „A teljesség felé…”
   Tanulmányok Weöres Sándorról
   Szerkesztő: Balogh Csaba – Falusi Márton

3. **Klima Gyula**
   A lélek mint a test formája, és a művészet mint a lélek formája

4. Miklós és Petar
   Horvát–magyar politikai és kulturális kapcsolatok
   Szerkesztő: Balogh Csaba – Windhager Ákos

5. A magyar művészetelmélet hagyományai
   Szerkesztő: Balogh Csaba – Falusi Márton

6. Vallás – nép – művészet
   Egyházművészeti tanulmányok
   Szerkesztő: Fehér Anikó

7. **Grad-Gyenge Anikó – Lehóczki Zsófia**
   Szerzői jogi sorvezető komolyzenei szakemberek számára

Műhelytanulmányok

II. évfolyam

1. Auróra
   A magyarországi balett születése
   Szerkesztő: Bólya Anna Mária

2. **Kálnoki-Gyöngyössy Márton**
   Nemzet és múzeum
   A magyar múzeumügy a jogszabályalkotás tükrében (1777–2010)

3. Symphonia Ungarorum
   Tanulmányok Nagy Gáspár és Szokolay Sándor életművéről
   Szerkesztő: Windhager Ákos

4. „Mozgó dó…”
   Gondolatok Kodály Zoltán zenepedagógiai módszeréről
   Szerkesztő: Fehér Anikó

5. **ifj. Sipka Sándor**
   „Magam helyett” az „Irgalom”

6. **Baksay-Nagy György – Grad-Gyenge Anikó**
   Design és jog –
   Bevezető a design védelmének lehetőségeibe

Műhelytanulmányok

III. évfolyam

1. **Grad-Gyenge Anikó**
   Az építészet szerzői jogi kérdései –
   Szerzői jogi útmutató az építészeti gyakorlat számára

2. A művészet közege
   Szerkesztők: Kocsis Miklós – Boros János

3. **Kucsera Tamás Gergely**
   Globalizált média, mediatizált kultúra

4. **Orosz István**
   Kékplakátok

5. **Káel Csaba**
   Élmény. Minden tekintetben.
   Kulturális FMCG, avagy fast moving cultural goods

6. Az idő küszöbén – A magyar balett története
   Szerkesztők: Windhager Ákos – Bólya Anna Mária

7. Tánc és módszer – Táncmódszertani kutatások
   Szerkesztők: Bólya Anna Mária – Windhager Ákos

Műhelytanulmányok

IV. évfolyam

1. A művészet közege II. – Kihívások a XXI. század elején
   Szerkesztők: Kocsis Miklós – Boros János

2. Kultúraláncolatok – Tóth Árpád kora és szellemi örökösei
   Szerkesztő: Fehér Anikó

3. „Mélyebb barázdát húzni…” – Zene a keresztény egyházban
   Szerkesztő: Fehér Anikó

4. **Marczin István**
   Művésztelepek a Kárpát-medencében 2020 –
   Empirikus kutatás

5. **Grad-Gyenge Anikó – Timár Adrienn**
   Képzőművészet szerzői jogi lencsén át

6. **Váradi Judit**
   Zeneoktatás távhangolásban

7. **Gálhidy Péter**
   Hol van a szobor helye?

8. **Bólya Anna Mária**
   Utak, irányok a hazai táncéletben –
   Pandémia előtti elmélkedés a magyar táncművészetről

9. **Wesselényi-Garay Andor**
   Most mi lesz? –
   Kortárs magyar építészet 2010–2020

10. A kiválasztott – A magyar tánckultúra Nizsinszkij-öröksége
    Szerkesztők: Bólya Anna Mária – Windhager Ákos

Műhelytanulmányok

V. évfolyam

1. Auróra 3–4.
   A magyarországi balett születése
   Szerkesztő: Bólya Anna Mária

2. A magyar néptánc évtizedei
   Szerkesztő: Fehér Anikó

3. A művészet közege III–IV.
   Vírus és háború
   Szerkesztő: Boros János

4. A magyar egyházzene történetei
   Szerkesztő: Windhager Ákos

Műhelytanulmányok

VI. évfolyam

1. **Marczin István – Marczin I. Bence – Márton Sándor**
   Művésztelepek a Kárpát-medencében 2023

2. Vele haladt a kor?
   Tanulmányok és munkalapok Dargay Lajos alkotói világához
   Szerkesztő: Dr. Kriston-Vízi József

3. Mozgó dó IV.
   Zene a katedrán
   Szerkesztő: Fehér Anikó

4. **Váradi Judit, Józsa Gabriella, Bartalis Izabella, Kelemen Henrietta, Kerekes Rita, Kiss Julianna, Mike Ádám, Molnár-Tamus Viktória, Radócz József Miklós, Szabóné Fodor Adrienne, Szűcs Tímea**
   A szülők szerepe az alapfokú zeneoktatás valós és virtuális formájában

5. **Józsa Mónika**
   Kodály Zoltán kórusművészete és a zeneszerző szlovákiai kötődései